

PLANIFICAREA LINGVISTICA PENTRU LIMBA RROMANI INTRE ANII 1990 – 2011, IN ROMANIA

Gheorghe SARĂU
Universitatea din București
sarau_2006@yahoo.com

Abstract: In this article, I analyzed the implementation of the Romany language for the period 1990-2011 - from the perspective of the European Charter for Regional or Minority Languages - in other words, I checked the extent to which various institutions and human resources in Romania contributed to the preservation and cultivation of the Romani language, how close or how far the cultural, educational, linguistic, legal, etc., products are, or how far apart the efforts for preservation and cultivation of this language efforts are to the aims instilled by the aforementioned European document. However, it has to be noted that a unique experience dedicated to preserving and cultivating the Romani language in the education system is recorded in Romania, starting with the year 1990, immediately after the collapse of the communist regime. But, compared to the rich and valuable arsenal of results from **the linguistic and educational field**, the contribution of the other sectors with attributions in preserving and cultivating the Romani language has been little and unevenly supported, still represented by little evidence, as well as timid and fragile, visible as far as artisan goes, incoherent and confusing. However, the analysis leads us to recommend that the linguistic- educational Roma experiment from Romania be taken as fast as possible as a model, to be developed and ennobled with new approaches in the realm of preservation and cultivation of the Romani language in all spheres of social life, both in Romania and in all the other countries where Roma live.

Keywords: Romany language, European Charter for Regional or Minority Languages, minorities in Romania, Roma people, Roma from Romania, mother tongues

După primele demersuri coerente înregistrate în Rusia, în perioada anilor 1925-1938, în direcția promovării limbii rromani în sistemul școlar și în cultură, după un alt experiment excelent demonstrat în ex-Iugoslavia, încă din vremea comunistă (cu începere din anul 1969) – la nivel școlar, jurnalistic și editorial (prin publicații, radio, emisiuni TV, cărți în limba rromani), cultural (teatru în limba rromani, la Skopje) și lingvistic (*Romska gramatika*, apărută în 1983, la Skopje, avându-i autori pe Šaip Jusuf și Krume Kepeski) -, iată, o a treia experiență dedicată prezervării și cultivării limbii rromani se înregistrează în România, cu începere din anul 1990.

Imediat după destrămarea regimului comunist, mai cu seamă *din perspectiva cultivării limbii rromani în plan educațional*, fenomenul cunoaște o dimensiune fără seamăn în lume, atât calitativ - sub aspectul normării limbii rromani -, dar și cantitativ (prin existența unui număr foarte mare de inițiative și factori umani multiplicatori ai limbii rromani în varianta normată a acesteia).

Cu cât au contribuit diferitele instituții și resurse umane la păstrarea și cultivarea limbii rromani, cât de aproape sau de departe se află producții culturale, educaționale, lingvistice, juridice etc., ori cât de distanțate se află

eforturile de conservare și de cultivare a acestui idiom față de dezideratele inculcate de Carta Europeană a Limbilor Regionale sau Minoritare (CELRM)¹, vom putea desprinde din demersul de față. Din păcate însă, în cadrul CELRM, limba rromani este încadrată, am spune, neinspirat și discriminatoriu, în *Partea a II-a* - alături de limbi care nu au realizat coerența inițiativelor și performanțele, am spune, incredibile, pe care limba rromani le-a dobândit în ultimii douăzeci și doi de ani (v. limbile inserate alfabetic: 1) limba albaneză, 2) limba armeană, 3) limba greacă, 4) limba italiană, 5) limba idiș, 6) limba macedoneană, 7) limba polonă, **8) limba rromani**, 9) limba ruteană, 10) limba tătară) – și nu unde ar fi fost locul de drept, din mai multe puncte de vedere, adică în *Partea a III-a* a CELRM (unde sunt incluse *bulgara, ceha, croata, germana, maghiara, rusa, sârba, slovacă, turcă, ucraineană*).

O certitudine însă există: se impune, cât mai grabnic, ca modelul de „salvare lingvistică” rromani și cel educațional prin limba rromani - prin arsenalul de măsuri și acțiuni eficiente înregistrate în spațiul geografic românesc - trebuie preluate și adaptate și în alte domenii ale vieții socio-culturale din România, din perspectiva limbii rromani (am afirma, fără să greșim, chiar și de alte limbi minoritare din România, grupate în *Partea a II-a* și în *Partea a III-a* din CELRM).

Iar „dincolo”, în toate celelalte țări, setul de inițiative românești privind limba rromani sub raport lingvistic și educațional, ar trebui „copiat” cu conștiinciozitate, fără orgolii, nu blamat, nu invidiat, nu minimalizat, extins așadar (pași promițători în acest sens observându-se azi, din păcate, doar în spațiul fost iugoslav).

Dar, nici aceste ținte strategice – limitate la domeniile lingvistic și educațional – nu pot fi suficiente, pentru că, așa cum evidențiam într-un articol², planificarea lingvistică, în general, nu poate să cadă doar în responsabilitatea unei singure instituții, căci „într-o întreprindere de acest tip participă mai multe structuri din domenii cât mai variate, dar, obligatoriu, cele care, prin mandatul lor, sunt primele convocate /.../”³.

Prin urmare, în respectivul articol ne-am limitat la consemnarea și evaluarea inițiativelor și rezultatelor din sferă lingvistică și educațională, lăsând deschisă cercetarea pentru viitor din punctul de vedere al unor contribuții ce se vor fi înregistrat cu concursul altor „contributori”, instituții și structuri ce susțin, ori trebuie să susțină, păstrarea limbii materne vorbite și cultivarea ei, cum ar fi: *familia, biserica, comunitatea, factorul politic și obștesc, mijloacele de comunicare (comunicarea alertă și mass-media), instituții și produse culturale, administrația și serviciile publice, justiția ș.a.* (reprezentate grafic, în articolul în discuție, într-un tabel, reluat în articolul de față, într-o variantă îmbunătățită, ca *Tabel 1*).

Totodată, dacă evaluarea planificării lingvistice rromani realizată cu aportul sistemului educațional (preșcolar, gimnazial, liceal și universitar) s-a aflat în atenția noastră tot timpul, mai cu seamă în ultimii ani⁴, o analiză despre modul în care limba rromani a fost promovată și cultivată de alte instanțe responsabile similare din România - nu am întreprins încă.

Iată de ce, prin această dublă motivație – pe de o parte, pornind de la puținătatea dovezilor din alte sectoare responsabile sau de responsabilizat (așadar, cele din afara sferei lingvistico-educative), pe de altă parte, inexistența unei examinări punctuale a acestora - vom proceda, în demersul de față, la analiza modului în care au contribuit la susținerea limbii rromani alte structuri responsabile, ce ar trebui să se sesizeze „din oficiu” față de păstrarea și cultivarea limbii rromani.

În același timp, trebuie menționat că nu am dorit să urmăresc strict delimitările din CELRM (Articolul 8 - *Învățământ*, Articolul 9 - *Justiția*, Articolul 10 - *Autoritățile administrative și serviciile publice*, Articolul 11 - *Mijloace de comunicare*, 12 - *Activități și facilități culturale*, Articolul 13 - *Viața economică și socială*, Articolul 14 - *Schimburi transfrontaliere*), ci am procedat la o abordare tipologică (și în cadrul ei dintr-o perspectivă cronologică a dovezilor), analizând, așadar, contribuțiile ce țin de instanțele majore mai sus prefigurate, considerate - în modesta noastră viziune - cele mai importante:

Familia (F) – în CELRM, parțial ca **Viața economică și socială**

În situația specială a rromilor, instituția familiei are tot meritul în ceea ce înseamnă păstrarea limbii, a cutumelor, tradițiilor și a obiceiurilor rrome, încă din perioada exodului proto-rromilor din spațiul indian, din epoca nomadismului în aria prebalcanică și balcanică, din vremea migrațiilor majore, ulterioare etc. Este miraculos - am zice divin - cum un popor, în condițiile în care nu a dispus de instituții - de la școală la academie -, fără scriere și cultură scrisă, pe arii de răspândire în spațiu și în timp atât de mari, a putut să-și păstreze limba vorbită timp de o mie de ani, în timp ce popoare - care au cunoscut o puternică și variată înflorire lingvistică și culturală - să-și fi pierdut limba și alte valori culturale clădite pe limba neamului lor. Căci, oricât de mari ar fi în mintea *gajeilor* (l. r. *gazo* – persoană din afara etniei rromilor) diferențele dintre un idiom rrom sau altul vorbit de rromii lumii, este de remarcat realitatea că dialectele și graiurile rrome permit o *comprehensibilitate totală și instantă* între vorbitorii lor, veniți în contact pentru prima dată, din zone și neamuri, aparent, “atât de diferite”. Desigur, modul de viață izolat al rromilor, relaționarea circumspectă față de ceilalți (“gajei”) datorată “lecțiilor” primite în procesul coabitării rromilor cu alte neamuri cu care au venit în contact în perioada nomadismului și ulterior, după sedentarizare – toate acestea au contribuit la păstrarea cu sfințenie a limbii, a portului, a cutumelor, a tradițiilor și obiceiurilor, în limbă rămânând “împietrite”, condensate, comorile gândirii comune, onomastica rromă, toponimia rromani, amintirea vechii culturi nobile indiene, credințele, mentalitățile, unele stări religioase străvechi etc.

Dincolo de pierderea, pe alocuri, a limbii – și numai din cauze exterioare comunității de vorbitori rromi -, limba rromani este încă o limbă vie, vorbită de un număr semnificativ de rromi (statisticile din anul 1990

realizate de Ministerul Învățământului indică un procent de 62,7% vorbitori de limbă rromani în rândul elevilor rromi care frecventau atunci școala, de la grădiniță și până la clasa a douăsprezecea, inclusiv). Este de presupus, de bună seamă, că și părinții acestora, bunicii, frații, unchii și mătușile vorbeau limba rromani, sporind, în mod proporțional, acest procent, din anul de referință.

Și în momentul de față, după două decenii, statisticile educaționale vorbesc de un procent variabil de vorbitori în rândul preșcolarilor și elevilor rromi, anual între 57%-60%. Întrebarea este: ce s-ar fi întâmplat dacă în sistemul educațional nu s-ar fi studiat și valorizat această limbă? Este de presupus că scăderea ar fi fost cu mult mai evidentă, căci – lăsată într-un con de umbră, cum s-a întâmplat în comunism – copiii și părinții rromi nu ar mai fi văzut, probabil, importanța studierii și cultivării limbii rromani.

De aceea, **familia** – cu atribuții lingvistice aici „ajustate” după rolurile componentelor ei în cadrul familiei extinse rrome - este cea dintâi și cea mai eficientă „școală de limbă maternă”, mama – cea mai bună educatoare, bunica – cea mai bună învățătoare, tatăl – cel mai bun diriginte, bunicul – cel mai bun director, frații – cei mai buni colegi și prieteni, unchii și mătușile – cei mai buni mediatori școlari și sanitari, cei mai buni profesori îndeosebi pentru activitățile „extrașcolare” derulate în limba rromani și, cum se întâmplă, cei mai buni confidenți. Dacă ghicitorile, proverbele, zicalele, pildele, povestirile, poveștile și basmele se vor transmite în limba maternă rromani, dacă zilnic se va comunica în acest idiom, de bună seamă că atunci copiii vor deprinde, iubi, păstra și înnobila această limbă.

Școala (Ș-E) – în CELRM: Învățământ

Evident, în acest articol – așa cum am arătat anterior - nu ne vom referi la cultivarea în sistemul școlar (la toate nivelele) și universitar a limbii rromani, respectiv la reconstrucția identitară conferită de învățarea acestei limbi, căci aspectele în cauză au făcut obiectul mai multor contribuții și activități menționate în notele anterioare² și ⁴, dar ținem să subliniem că *deși* peste 31.000⁵ de elevi rromi din cei 238.000 - 260.000 de copii și elevi rromi care frecventează anual sistemul școlar, de la grădiniță și până la clasa a douăsprezecea și își asumă identitatea rromă, studiază în școli și 3-4 ore săptămânale de limba rromani (dintre care o mie de preșcolari și elevi ai claselor primare se instruiesc integral în această limbă), respectiv, învață câte o oră/săptămână de istoria și tradițiile rromilor, la clasele a VI-a și a VII-a), *totuși* procentul între cele două eșantioane de elevi rromi (care studiază sau nu studiază limba maternă rromani) se plasează, anual, la o cotă destul de mică (între 11-13%).

De aceea, familia, mamele, bunicile și bunicii, familia rromă extinsă, trebuie să vorbească acasă, în continuare, limba rromani cu copiii rromi și, totodată, să-i îndemne să studieze în propria limbă în care gândesc, ceea ce le va aduce o dezvoltare școlară de calitate. Organizațiile rrome, resursele umane rrome din sistemul școlar, dar și cele nerrome,

administrația școlară locală au un mare rol în prezervarea limbii la nivelul familiei, al școlii, al comunității, în general. Pe de altă parte, limba – fiind liantul celorlalte componente identitare – trebuie îmbrățișată și iubită și de ceilalți elevi rromi, nevorbitori ai limbii rromani, în efortul lor firesc de reconstrucție identitară rromă.

Biserica (B) – în CELRM, parțial ca *Viața economică și socială*

Desigur, înainte de a ajunge la grădiniță și școală, copilul rrom este și trebuie să fie purtătorul unui comportament religios deprins în familie și, ideal (în consens cu subiectul tratat aici), având la bază suportul lingvistic rrom. Copilul învață din familie să se roage în limba maternă rromani, ascultă povestiri și pilde cu conținut moral-creștin, învață normele de conduită creștină induse de religia îmbrățișată de familie.

Dacă instituțiile religioase și deservenții lor – indiferent de orientări – au contribuit sau nu, în România, măcar la prezervarea limbii rromani, în forma în care se prezintă diferitele idiomuri rrome vorbite de credincioșii rromi, am putea răspunde afirmativ, într-o măsură mulțumitoare. Încă din perioada comunistă, cultele neoprotestante practicau – mai mult sau mai puțin legal - predicile în limba rromani, prin predicatori rromi, ce se aplecau cu dragoste față de talmăcirea cuvântului sfânt în această limbă. Sunt cunoscute mai multe inițiative în acest sens, dintre care am aminti contribuția avută de Gheorghe Vaida (din Ormeniș, jud. Brașov) și de fiul său, Ioan Vaida, la traducerea textului biblic. Societatea Biblică Interconfesională din România (SBIR), înființată după anul 1990, avea să valorizeze și să fructifice aceste inițiative, încurajate în vremea comunistă, dar și ulterior, de Societățile Biblice Unite (cu sediul la Londra, reprezentată de dl. Paul Elingwort, cu prilejul unor activități derulate în România și în alte țări, la care am fost și noi părtași)⁶. Despre contribuții similare aduse de diferiți traducători ai cărților sfinte în limba rromani, cât și despre alte inițiative de acest tip se poate afla din notele⁷ și ⁸, cu o abordare specială privind realizările extinse ale Patriarhiei Române din ultimii cinci ani⁹.

Din ceea ce se poate desprinde din notele la care s-au făcut trimiteri în această secțiune, se poate constata că încă sunt multe de întreprins, astfel încât în comunitățile de rromi să se regăsească texte pe tematică religioasă în limba rromani, povestiri biblice pentru copii și tineri, cărți de rugăciune, reviste, DVD-uri, CD-uri, casete audio ș.a., dar să existe și emisiuni TV și radio în limba rromani, cât mai mulți deservenți care să predice în limba rromani, de asemenea, cât mai multe slujbe, întâlniri confesionale, campanii pe tematică religioasă în această limbă etc.

Comunitatea (= C sau păstrătoarea T, O, F) – în CELRM, parțial ca *Viața economică și socială*

Dacă există un loc ideal pentru rromi și, în general, pentru orice grup uman tradițional, unde sunt păstrate și perpetuate tradițiile (T), obiceiurile (O), folclorul (F) în general, dar și cutumele, tabuurile,

crediințele, mentalitățile, supersitițiile etc etc., atunci acela este vatra comunității, locul de popas și / sau de viețuire al neamurilor rrome. Comunitatea rromă - prin excelență autarhică, guvernată de legi nescrise, deprinse, în mod mimetic, prin observare și prin tributul plătit – la nivel individual - prin actul dureros al învățării “neexplicate”, neinițiate, al descifrării gesturilor și semnelor – este, pe de altă parte, păstrătoarea rromanipenului (privit ca ansamblul de valori definitorii ale rromilor). Este ideal ca limba rromani să fie liantul tuturor coordonatelor ce definesc rromanipenul, mijlocul de comunicare firesc între membrii comunității, aici un mare rol avându-l liderii tradiționali ai rromilor, liderii moderni (aleși în competiții electorale, numiți sau instituiți în context politic, deveniți ca experți în diverse proiecte derulate în comunitate ș.a.).

Factorul politic și obștesc rrom (FPO) – în CELRM, parțial ca *Viața economică și socială*

Dacă este să ne întoarcem la planificarea lingvistică rromani în profil educațional, trebuie să recunoaștem că foarte multe dintre țintele strategice devenite programe educaționale coerente în privința prezervării și cultivării limbii rromani au fost susținute încă din faza lor incipientă de factorul politic rrom (înființarea primelor clase de viitori învățători rromi, acordarea locurilor distincte viitorilor studenți, reperarea potențialelor cadre didactice rrome și a mediatorilor școlari și sanitari etc.). Aceleași rezultate s-ar putea obține, evident, și în cadrul celorlalte sfere de promovare a limbii rromani (de pildă, astăzi nu s-ar putea vorbi de înființarea unei emisiuni cu transmisie integrală în limba rromani la postul național de radio fără suportul formațiunii politice a rromilor). Din păcate însă - așa cum s-a întâmplat cu mișcarea rromă și în perioada interbelică, măcinată de lupte intestinale și de orgolii între liderii de atunci (Gheorghe Niculescu [Gogu Floraru], Calinic J. Popp Șerboianu, Gheorghe Lăzureanu - Lăzurică) – și formațiunile politice rrome contemporane rămân cantonate într-o competiție contraproductivă, cronofagă, ceea ce a condus la nerealizarea unei unități între aceste formațiuni în momentele majore din istoria modernă a rromilor. De consemnat, de asemenea, că nu se constată o apetență notabilă în rândul tinerilor lideri rromi de a învăța sau de a-și perfecționa cunoștințele de limbă rromani, de cele mai multe ori observându-se reticență față de dorința comunității de a comunica în limba rromani, de a-și îndruma copiii spre studiul în limba proprie rromani sau pentru studierea unor ore de limba maternă rromani în școli.

Cât privește neîncadrarea limbii rromani între primele **zece** limbi ale Cartei Europene a Limbilor Regionale sau Minoritare în România (CELRM), protejate superior, se datorează factorului politic rrom și mișcării ONG-iste rrome din România, care nu au demonstrat o capacitate susținută și eficientă de negociere, astfel încât limba rromani să figureze, **acolo unde îi este locul câștigat în ultimii douăzeci și doi de ani**, alături de limbi – citate alfabetic în Partea a III-a a CELRM - ca *bulgara, ceha, croata, germana, maghiara, rusa, sârba, slovacă, turcă, ucraineană* (în

treacă fie spus, unele dintre aceste limbi protejate “prioritar”, nici măcar nu pot concura, cantitativ și calitativ, cu dovezile de implementare intensivă a limbii rromani în toate sferele vieții sociale de după anul 1990)¹⁰.

În ultimii ani însă, instituțiile guvernamentale și neguvernamentale au înțeles că este timpul de a se susține consolidarea statutului limbii rromani în România. Așa, de ex., se organizează diferite conferințe și întâlniri¹¹ menite să analizeze stadiul implementării limbii rromani în cât mai multe sfere sociale ori să evedențieze, prin premii, efortul unor persoane în direcția conservării și cultivării limbii rromani¹².

În același timp, se impune ca, atât în plan național, cât și internațional, în cadrul reuniunilor de lucru consacrate rromilor, limba rromani să fie - moral și de drept - **prima limbă de lucru**, așa cum, de fapt, unele organisme și instituții procedează în mod curent (OSCE, CoE, CE) – din martie 2010 etc.

Mijloacele de comunicare (A.comunicarea alertă și B. mass-media)

A. Comunicarea alertă (inițiată / accesată rapid la nivel de individ)		B. Mass – media (M-m)					
Tel clasic Morse Cifru Tx Fx Tel mobil SMS	Internet ul - e-mail - mess - e-groups - camere web - facebook - pagini web	a. Audio-vizual		b. Publicații (P)			
		1.R (emisiuni de radio) 2. TV (emisiuni de televiziune)	3. Afișe/Îns crisuri (A/Î)	Reviste (R)	Ziare (Z)	Broșuri (B)	Pliante etc. (PI)

A. Comunicarea alertă (CA = Tel – telefonul clasic și celular tx/cifru/fax, SMS, e-mail, web etc.)

Pe lângă telefonul clasic, fix (**Tel**), și cel modern – telefonul mobil, “celularul” -, pe lângă transmisiunile în alfabet **Morse/ telex/ cifru** (în mediile diplomatice), de bună seamă că mijloace eficiente aflate la îndemâna vorbitorilor unei limbii sunt și **faxul** și **SMS-ul** (mesajele scrise și transmise prin intermediul telefonului fix și mobil), respectiv **internetul**, spațiul comunicării **virtuale** (e-mailul cu toate extensiile oferite, ca:

messenger, e-groupuri, camere web, facebook etc., paginile web cu mesajele postate/stocate etc.).

Utilizarea limbii rromani prin toate aceste posibilități a condus, dacă nu la cultivarea varietăților zonale ale limbii rromani, măcar la informare și la prezervarea idiomurilor respective. Din păcate însă, multe dintre mesajele scrise, vehiculate în limba rromani prin aceste mijloace, conțin vicii de comunicare, cauzate, pe de o parte, de neutilizarea alfabetului internațional al limbii rromani (îngreunându-se astfel comprehensibilitatea sub raport grafic și logic), pe de altă parte – mesajele conțin forme alterate fonetic (neconștientizate de autorii lor) -, de asemenea, se asistă la o abundență de elemente lexicale provenite din limbi de proximitate imediată (care, de asemenea, rămân de neînțeles pentru aceia care nu cunosc aceste limbi cu circuit restrâns, zonal, ca: albaneza, greaca, turca, româna, limbi slave, maghiara etc.). De aceea, toți cei care utilizează comunicarea alertă, diurnă, trebuie să respecte și să cunoască, minimal, alterările fonetice, grafia oficială a limbii rromani, raportul dintre sinonime (cuvânt legitim rrom/cuvânt nerrom de circulație restrânsă etc.), cheile de adaptare a lexicului modern provenit din lexicul internațional. Îmbucurător este faptul că mai multe organizații, instituții și persoane și-au deschis pagini web, blog-uri etc. pe care se stochează, în mod curent, informații și în limba rromani (v., de pildă, la Ministerul Educației Naționale, încă din decembrie 1998, Gheorghe Sarău a inițiat o secțiunea pe pagina www.edu.ro, rezervată învățământului pentru rromi, în cuprinsul căreia a fost postată foarte multă informație în limba rromani (manuale școlare, cursuri universitare în limba rromani sau despre limba rromani, lucrări de folclor rrom ș.a.). Tot virtual, au fost lansate o serie de cursuri on-line de învățare a limbii rromani, cum este cel realizat de Gheorghe Sarău, cu concursul Fundației “Divers” din Tg. Mureș – pe a cărei pagină web (www.divers.org.ro)¹³ este publicat în decembrie 2011 – sau cursul similar realizat de mai mulți parteneri, stocat pe pagina www.romaninet.com (aplicanți: Instituto de Enseñanza Secundaria Ribeira do Louro (Spania). Coordonator: Asesoramiento, Tecnología e Investigación S.L. (Spania) The NGO "ETHNOTOLERANCE" (Bulgaria)

Secretariado Diocesano de Lisboa da Obra Pastoral dos Ciganos (Portugalia)

Grup Școlar “Victor Jinga” (Săcele, Romania)

SC Concept Consulting SRL (Romania) Universitatea din Manchester - Regatul Unit al Marii Britanii). Un alt curs, extras din diferite lucrări ale lui Gheorghe Sarău, a fost, de asemenea, difuzat de Lucian Iancu pe paginile www.tzigan.ro și www.rromanes.ro

B. Mass-media (M-m) – în CELRM, parțial ca Mijloace de comunicare

a. Audiovizualul

Emisiuni de Radio și TV (RTV)

1. Emisiuni de radio în limba rromani

Până la apariția unor emisiuni rrome, ce aveau să fie transmise integral în limba rromani de posturile regionale ale Radio România (SRR) sau de radiouri private, se cuvine menționată impresionanta deschidere dovedită - în difuzarea de informații din lumea rromilor de factură lingvistică, culturală, școlară, socială ș.a. - de Radio România¹⁴ și de studiourile teritoriale de radio¹⁵ (v. de pildă, excelenta emisiunea “Aven Amentza! Cu rromi, despre rromi, pentru rromi”, inițiată, după 1990, de Studioul de radio “Oltenia - Craiova”).

În perioada 1999-2003, Trans World Radio – România a emis în limba rromani, din cartierul bucureștean **Ferentari**, ca inițiativă a Bisericii Baptiste, o emisiune, în care s-a citit textul biblic, în principal tradus de profesoara Camelia Stănescu, din neamul căldărarilor. În 9 noiembrie 2000, directorul executiv al acestui post, dl. Nicolae Vandici, îl ruga pe Gheorghe Sarău să comunice rromilor de pretutindeni programul de iarnă (29 noiembrie 2000 - 24 martie 2001) al radioului Trans World Radio¹⁶, ceea ce s-a și întâmplat la data de 28 noiembrie 2000¹⁷.

Din anul 2000 și până azi, la Radioul regional al SRR (Societatea Română de Radiodifuziune) din **Tg. Mureș** se transmite, în limbile rromani și română, emisiunea pentru rromi, “*La chi Baxt*”, realizată de actorul rrom Moca Rudolf (inițial, au fost difuzate 60 de minute în primele trei săptămâni ale fiecărei luni, în zilele de sâmbătă, de la ora 7,00), în ultimii doi ani difuzarea se face, tot sâmbăta, de la 7,10, până la 7,58 (48 de minute), după cum aflăm de la realizatorul Moca Rudolf¹⁸.

La Radio regional **Timișoara**, din ultima duminică a lunii iunie 2003, trei tineri rromi - Valentin Pepenel (coordonator), Mircea Barbu și Carmen Marcu redactori în limba rromani – inaugurează *I emisiuna anθ-i rromani čhib*, cu sprijinul directorului, dl. Mihai Anghel, ce avea să fie transmisă integral în rromani, timp de o oră pe lună, în intervalul 18,00-19,00, răstimp de doi ani, duminică seara, pe lungimea de unde medii (630 Khz). După acești primi doi ani și până în 2008, emisiunea beneficiază de 2h pe lună, adică de 30 de minute difuzate săptămânal, între 18,00-18,30. Din 2008 și până astăzi (26 mai 2012)¹⁹, emisiunea se transmite, tot duminica, dar între orele 16,00-16,30, redactori fiind, în continuare, Carmen Marcu și Mircea Barbu. De notat că Gheorghe Sarău a asigurat, între 30 august și 24 septembrie 2003, timp de patru emisiuni, *Cursul de limba rromani*.

În scurt timp, în anul 2006, dl. Doru Dinu Glăvan, directorul Radioului regional **Reșița**, solicită sprijinul echipei timișorene de redactori rromi (Valentin Pepenel¹⁹ și Mircea Barbu), pentru a se înființa o emisiune similară în limba rromani, cu durata a 30 de minute săptămânal, ce avea să fie realizată de două redactore rrome Jurj Călina și Loredana Ciurar, apoi doar de aceasta din urmă, ca, în prezent, emisiunea să fie asigurată, în ultimii doi ani, de profesorul de limba rromani, Adi Constantin.

Este de reținut și faptul că raportul de activitate al Societății Române de Radiodifuziune – 2008 vorbește, de pildă, de existența unei alte emisiuni rrome, cu durata a 10 minute pe săptămână, la Radio **Iași**.

Cu toate acestea, **inexplicabil**, nu există încă o emisiune zilnică în limba rromani, care să fie găzduită de postul național, Radio România - **București**, deși s-a manifestat continuu interes în acest sens și se dispune de resursele umane rrome competente pentru această profesie.

2. Emisiuni de televiziune în limba rromani

Din păcate, atunci când discutăm despre RTV în rromani, România nu se poate compara cu Macedonia, cu Cosovo sau cu Serbia, îndeobște, nu este ex-Iugoslavia, unde a existat și s-a perpetuat o mare emoție etnică din această perspectivă.

După anul 1990, Televiziunea Română a inițiat mai multe emisiuni dedicate rromilor (parțial și foarte rar realizate în limba rromani), transmise pe Programele I și II²⁰, ca, de exemplu, emisiunile “Conviețuiri”, “Din viața rromilor”, „Primul pas” ș.a., în cadrul cărora se prezintă informații generale despre rromi, legate de școlarizare și de studiul limbii rromani, despre manuale școlare și auxiliare, se transmit reportaje privind cultura rromani, aspecte sociale, agenda politică a rromilor, activitatea ONG-urilor etc. Pe de altă parte, este de notat că redactorul Ion Bîtu a sprijinit inițiativa deputatului Nicolae Păun, când, în anul 2002, în decurs de câteva emisiuni, profesorul Gheorghe Sarău a ținut cursul de învățarea limbii rromani, transmis de TVR 2, denumit *Să învățăm limba rromani!*²¹.

Dar, pe lângă aceste emisiuni, în cadrul cărora s-a vorbit mai mult despre rromi și nu în limba rromani, au existat (și există) și altele - în limba rromani - gestionate de Televiziunea Română, prin studiourile regionale din **Cluj Napoca** (*Amari emisiuna*, redactor: Lavinia Ciurar – Dondoczi, din etnia rromă) și **Timișoara** (“Traio Romano”, din februarie 2004, redactor: Carmen Marcu), având la început câte 15 minute pe lună. După înființarea, în octombrie 2008, a postului național **TVR3**, cele două emisiuni au fost integrate emisiunilor destinate celorlalte limbi ale minorităților naționale, cele două redacții dispunând de câte 34 minute la 6 săptămâni, cu transmisie luna, de la ora 12,45, difuzate, de regulă, în prima și în penultima săptămână a lunii). De bună seamă că materialul trimis la TVR 3 spre difuzare este utilizat și de cele două televiziuni (din Timișoara și Cluj), pe plan local.

În 16 martie **2009**, TVR3 a transmis la nivel național, în emisiunea generică, *Toți împreună*, prima emisiune, la acest post, în limba rromani, subtitrată în română, realizată de prof. univ. dr. Gheorghe Sarău²², căreia i-a mai urmat o altă emisiune, de acesta dată fiind vorba de o discuție purtată de Gheorghe Sarău cu tânărul rrom Arun Durancea²³. Inexplicabil, deși Gheorghe Sarău și Ion Bîtu înregistraseră alte două emisiuni în limba rromani cu sculptorul rrom Marian Petre și cu profesorul bihorean rrom, Ionel Cordovan, TVR 3 a sistat – fără explicații - transmiterea acestor două emisiuni, experimentul luând astfel sfârșit.

Informații despre limba rromani și rromi au transmis și unele televiziuni particulare nerrome, ca TV SOTI²⁴, Antena 1, Realitatea TV, Pro TV, OTV etc. Unele emisiuni ale rromilor au fost găzduite de posturi de televiziune private, religioase, pe durate determinate, (de amintit, aici,

emisiunea Laviniei Stoica *Dincolo de bariere*, de la “TV Speranța”²⁵ și emisiunea realizată și prezentată de tânărul rrom gabor, Iancu Gabor, în cadrul unui studiou TV din Buzău, www.vinosivezitiv.ro, în parteneriat cu www.lightchannel.tv.ro; a se vedea, de pildă, Emisiunea „Vino și vezi!” (Light Channel Tv.ro), de duminică, 28 februarie 2010, ora 20,00, cu tema *Rromii și educația - limba rromani*, când Delia Grigore - în discuție cu realizatorul, Iancu Gabor - face referiri laudative la activitatea de promovare a limbii rromani întreprinsă de Gheorghe Sarău în România ș.a.

Dar, un loc aparte îl ocupă **longeviva emisiune** „Caravana rromilor” (la început: „De-a alba - neagra”), difuzată duminica după amiaza la OTV, realizată de Partida rromilor Pro Europa, în cadrul căreia se transmit, uneori în limba rromani, interviuri, cântece, poezii, piese de teatru etc., cei doi prezentatori protagoniști - actorii Zita Moldovan și Sorin-Aurel Sandu -, fiind vorbitori nativi ai limbii rromani.

Sunt de apreciat, de asemenea, inițiativele venite dinspre ONG-urile rrome și nerrome, în cadrul unor proiecte și campanii derulate, îndeosebi, cu fonduri europene, de a se realiza emisiuni dedicate rromilor (dar, din păcate, nici acestea nu au fost în limba rromani)²⁶, prin închirierea – pe durată determinată – a spațiului de emisie, la televiziuni ca: TVR2, B1 TV etc., cum au fost emisiunile: „Rom european”, „Despre noi, rromii” ș.a.

Dacă la Skopje, în Macedonia, există, încă din anul 1999, două **televiziuni particulare** concurente, în România abia în ultima vreme au apărut astfel de inițiative. În urmă cu doi ani, Ninel Potârcă, rrom căldărar, președinte al Patronatului rrom, a deschis, la București, o televiziune particulară, “BAHTv”, care - din păcate – ca și emisiunile anterior menționate, promovează într-o extrem de mică măsură exprimarea în limba rromani.

3. Afișe / Înscrișuri/ Inscricțiunări (A/Î)

Și materialele din această categorie, editate în limba maternă rromani, contribuie eficient nu numai la informare sau pentru scopurile imediate pentru care au fost concepute, dar servesc și la inducerea formei normate, îngrijite, a limbii, la cultivarea și la constituirea arsenalului de dovezi din diferitele perioade de evoluție a limbii, ca forme atestate. Tot aici pot fi încadrate **BP** (bannere, panouri publicitare, zoom etc.), evident editate în limba rromani.

Nu în ultim rând, *plăcuțele în limba rromani*, reprezentând denumirile localităților în care viețuiesc rromii (în proporție de cel puțin 20%) și ale instituțiilor publice de sub tutela lor (în conformitate cu prevederile art. 76 - alin (4) din Legea nr. 215/2001) ar trebui să fie cu mult mai mult prezente în așezările cu rromi. Din păcate, deși, conform recensământului din 2002, existau 79 de autorități ale administrației publice locale în care rromii treceau de pragul de 20% din totalul populației, totuși, numărul de inscrișuri în limba rromani pentru aceste localități și pentru instituțiile lor este extrem de mic.

b. Publicații

1. Reviste (R)

După căderea comunismului în decembrie 1989, apar în România, începând cu anul 1990, primele publicații rrome, în paginile cărora au fost tipărite, sporadic, și mostre de limbă rromani, creație literară în această limbă etc., ca, de pildă revista *O glaso ăl romengo* [“Glasul rromilor”], *Aven Amentza* [“Veniți cu noi!”], «*Șatra liberă*», «*Divano romano*» [„Sfatul rrom”], «*Neo drom*» [„Drum nou”], «*Nicovala*», «*An gre*» [„Înainte!”]. Din anul 1992, apar alte publicații, ca: „*Asul de teflă*”, din 1997 - „*Rromathan*” (*Than rromano*) [„Vatra rromilor”], din 2000 se publică „*Romano lil*” [“Buletinul rrom”], iar din 2001 – revista tinerilor rromi clujeni „*Interetnica*”, a tinerilor rromi bucureșteni, „*Proetnica*” și revista timișoreană [E] *Rromenqe Lumja*²⁷.

Din păcate, cu excepția „*Asului de treflă*”, care, în perioada 2000-2001, a avut o apariție bilingvă, putem afirma că nu a existat încă în România o publicație cu apariție integrală în limba rromani și pe o durată apreciabilă.

2. Ziare (Z)

Curios sau nu, în România nu s-a înregistrat nicio inițiativă de a se fi tipărit un ziar al rromilor, o astfel de întreprindere necesitând resurse financiare sigure, dar, mai ales, resurse umane calificate și dedicate unui asemenea scop.

Ceea ce este lăudabil însă este faptul că în România s-au format, prin mai multe tipuri de pregătire (facultăți, dar și în cadrul Centrului de Jurnalism Independent), ziaristi rromi, care, din păcate, deși foarte bine pregătiți, nu își desfășoară activitate jurnalistică în beneficiul limbii rromani, ci la o serie de ziare și reviste publicate în limba română²⁸.

3. Broșuri (B) și 4. Pliantele (PL)

Un mijloc eficient, atractiv, “manipulatoriu” am spune, sunt textele scurte scrise în limba rromani, simplu expuse, care - pe lângă scopul pragmatic urmărit - contribuie eficient la inducerea în rândul vorbitorilor cunoscători ai scris-cititului în limba rromani a formei îngrijite a limbii rromani. După 1990, au apărut mai multe broșuri, pliante informative, fluturași etc. în limba rromani ori bilingv sau trilingv, ceea ce a sporit înțelegerea mesajului de transmis. Este, în continuare, recomandată existența unei asemenea producții sporite de texte rrome în acest mod de prezentare.

Instituții și produse culturale) – (IPC), în CELRM: “Activități și facilități culturale”

Sediul de drept al “culturii rrome” ar fi, evident, Centrul Național de Cultură al rromilor (CNCR) din București, înființat prin H.G. nr.

834/2003, în subordinea Ministerului Culturii și Cultelor, având ca obiective, pe de o parte, conservarea și promovarea culturii tradiționale rrome și, pe de alta, structurarea și difuzarea culturii moderne rrome.

Centrul Național de Cultură al rromilor „Romano Kher”, condus în primii ani de interpretul de muzică ușoară, Doru Tufiș, este coordonat, de patru ani, de directoarea Mihaela Zătreanu. În ultimii doi ani, CNCR – RKh și-a amplificat și și-a diversificat activitatea de promovare a limbii rromani prin produși culturali în această limbă, organizând un concurs de proiecte pentru încurajarea creației literare în limba rromani, în anii 2011 și 2012, susținând, în același timp, o serie de spectacole ale teatrului rrom cooptat (condus de Sorin – Aurel Sandu) și ale ansamblului artistic propriu „Grigoraș Dinicu”.

De notat sunt și activitățile consacrate, cu concursul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național, *Zilei Dezrobirii rromilor* (v. evenimentul din 21 februarie 2011, cu invitații Gheorghe Nicolae, Gabriel Alexandrescu, Gheorghe Sarău).

Dar, CNCR – RKh, cu un sediu propriu nefinalizat încă, cu un buget mai mult decât insuficient, nu poate, din păcate, să aibă o contribuție mai mare în ceea ce privește prezervarea, promovarea și cultivarea valorilor culturale rrome prin mijlocirea limbii rromani.

În viziunea noastră, țintele strategice, componentele și producții culturale în limba rromani ar putea căpăta, în cazul României, designul următor:

1. PE – Producție editorială (= cultura scrisă) în limba rromani pentru valorificarea și valorizarea creației literare culte și populare: poezie, proză, teatru, alte producții artistice de sorginte cultă și populară, cercetări bibliografice, de arhivă pentru toate domeniile culturale rrome
2. M – Muzeul rromilor și secții cu prezentare în limba rromani
3. T – Teatru (instituția) și piese de teatru în limba rromani
4. F – Filme în limba rromani și traduceri în limba rromani ale unor producții cinematografice
5. FM – TMC - Folclor muzical și texte muzicale culte în rromani, repertoriu vocal în limba rromani (în spectacole și ca DVD, CD, casete audio și video)

1. Producție editorială (PE), cultură scrisă în limba rromani

Valorificarea și valorizarea creației literare populare și culte rrome (poezie, proză, teatru, alte creații de proveniență populară și cultă, folclorul muzical, muzica însoțită de text rrom, producții ale tuturor artelor pe tematica rromă, cercetări bibliografice, de arhivă pentru toate domeniile culturale rrome etc.) presupun eforturi lingvistice și culturale susținute, pasiune pentru nobilele obiective de a se prezerva patrimoniul cultural în limba rromani și, respectiv, de a se cultiva această limbă și de a se crea continuu prin mijlocirea ei.

Din fericire, în opinia noastră, România deține, în perioada contemporană (1990-2012), **locul de frunte** în raport cu oricare din țările lumii, atunci când vorbim de producția de carte în limba rromani ori consacrată limbii rromani, luând aici în calcul tot ceea ce înseamnă tipărituri (manuale școlare și auxiliare, cursurile universitare, cărți de proză și poezie, teatru, culegeri de folclor, cărți de cântece rrome, traduceri în limba rromani, bibliografii, cronici, memorialistică, texte rrome editate ca broșuri, pliante, fluturași etc etc.). **Din păcate**, spațiul nu ne permite să prezentăm toate aceste apariții de după 1990, dar despre ele se poate afla din lucrarea noastră recentă, *Cronica rromă (1990-2011)*. Ediția I (Editura Universității din București, 2012, 274 p.) sau din bibliografii²⁹.

2. Muzeul rromilor și secții cu prezentare în limba rromani (M)

Deși exista resursa umană rromă, superior pregătită, Delia Grigore (care a funcționat ca muzeograf la Muzeul Satului, între 1995-2002, beneficiind și de o îndrumare specială din partea Irinei Nicolau), deși Delia Grigore avea o colaborare excelentă cu responsabilul pe probleme de cultură a rromilor de la vremea aceea, dl. Vasile Ionescu, din Ministerul Culturii, din păcate, nu s-a realizat - nici atunci și nici până în prezent - un muzeu al rromilor, cei doi exponenți ai culturii rrome nereușind să depășească faza de bune intenții, mai ales în perioada când Fundația „Aven Amentza” și organizația ȘATRA - A.S.T.R.A. - Alianța Studenților și Tinerilor Rromi Antirasisti înregistrau o activitate susținută în plan cultural rrom. Totuși, sunt de evidențiat, mai cu seamă pentru perioada 1991-2002, expozițiile de artă tradițională rromă, târgurile meșteșugarilor rromi, zilele comemorative privind dezrobirea, deportările și holocaustul rromilor, conferințele și reuniunile de lucru, balurile studenților rromi, spectacolele organizate, lansările de carte, pichetările și acțiunile cu caracter militantist etc.(de amintit că Vasile Ionescu inițiasse, în 1990, revista *Aven Amentza*, iar din 1991 înființase Fundația „Aven Amentza”, cu sediul în București). Muzeul rrom, cu texte de ghidaj în limba rromani, ar fi mai mult decât necesar.

3. Teatru (instituția) și piese de teatru în limba rromani

La noi, *Teatrul rrom* (ca instituție și ca piese jucate în limba rromani) nu a constituit o inițiativă guvernamentală, ci una venită din partea neguvernamentală, în cadrul proiectului cu fonduri PHARE „Pași spre toleranță”, derulat de AMP (Agenția pentru Monitorizarea Presei „Academia Cațavencu”), rromani Criss, în parteneriat cu McCann Erickson și Ministerul Educației și Cercetării, prilej cu care, în setul de activități ale proiectului, a figurat și punerea în scenă a comediei caragialiene „O noapte furtunoasă”, **în limbile română și rromani, în 28 august 2002**, la Teatrul Mic din București, jucată – cu o singură excepție (studentul, de-atunci, la teatru, Sorin - Aurel Sandu, în rolul lui *Chiriac*) - de actori amatori, tineri rromi studenți din organizația rromani Criss (Mariana Roman – *Zița*;

Mariana Dincă - *Veta*; Marius Tabă – *Jupân Dumitrache*; Cristian Buceanu - *Nae Ipingescu*; Georgian Luncă – *Rică Venturiano*; Iulian Dincă – *Spiridon*), reuniți în trupa de teatru “Magia Romani”, în regia lui Stefan(is) Lupu. La spectacol, între alții, au fost de față: deputatul Mădălin Voicu, directorul Teatrului Mic - Florin Calinescu, consilierul pentru limba rromani și rromi Gheorghe Sarău din Ministerul Educației și Cercetării.

Ulterior, actorul rrom Sorin-Aurel Sandu ia inițiativa pregătirii acestei piese în variantă rromă, traducând piesa în rromani și cooptând actori rromi în acest scop. Astfel, **prima reprezentație de teatru în limba rromani**, cu public, **neoficială**, are loc la Sala de spectacole a „Jewish Community Center” din București, în **30 august 2010**, iar **premierea oficială** a spectacolului “*Jekh răt lisăme*” [O noapte furtunoasă] are loc însă în data de **16 septembrie 2010**, la Teatrul „Masca” din București (sala din Cartierul Militari), evenimentul fiind precedat de un concert de muzică rromani oferit, în fața Teatrului, de formația „Mahala Rai Banda”. Spectacolul, jucat de actori profesioniști rromi, a fost realizat după o traducere și adaptare în limba rromani a comediei lui I. L. Caragiale, semnată Sorin Aurel Sandu, și a fost pus în scenă de Asociația Culturală “AMPHITHEATRROM”, în cadrul proiectului “*Parol, monșer, Caragiale în limba rromani*” - *Teatru rromanes*, sprijinit financiar de Agenția Națională pentru rromi, de Partida rromilor “Pro-Europa” și de Agenția de Dezvoltare Comunitară “Împreună”, iar logistic de către Centrul Național de Cultură a rromilor (unde s-au desfășurat cele mai multe repetiții) și de rromani CRISS. Partenerul media a fost Asociația Jurnaliștilor rromi din România. **Echipa de actori** de la **premierea oficială** a spectacolului “*Jekh răt lisăme*” a fost constituită din: Sorin Aurel Sandu – *în dublu rol: Chiriac și Zița*; Zita Moldovan – *Veta*; Rudy Moca – *Jupân Dumitrache*; Marcel Costea – *Ipingescu*; Mădălin Mandin – *Rică Venturiano*; Dragoș Dumitru – *Spiridon*. Maistru de lumini și sunet: Adrian Sandu, Scenografia: Rudy Moca, Regia artistică: Rudy Moca și Sorin Aurel Sandu.

Piesa avea să fie jucată de mai multe ori în București și în alte localități în anul 2010, dar, în anul următor, în **2011**, Asociația Culturală “AMPHITHEATRROM” a început o nouă serie de reprezentații în țară ale spectacolului “*Jekh răt lisăme*”, cu o distribuție parțial modificată, cu echipă tehnică, la fel, completată, după cum urmează: Sorin Aurel Sandu – *în dublu rol: Chiriac și Zița*; Zita Moldovan – *Veta*; Marcel Costea – *Jupân Dumitrache*; Pavel Bîrsan – *Ipingescu*; Mădălin Mandin – *Rică Venturiano*; Dragoș Dumitru – *Spiridon*; Regizor tehnic: Adrian Sandu; Inginer de sunet: Adrian Lupașcu; Maistru de lumini: Răzvan Dumitrescu; Scenografia: Rudy Moca; Regia artistică: Rudy Moca și Sorin Aurel Sandu. **Și mai important**, în anul 2011 s-au desfășurat mai multe reprezentații ale acestei piese de teatru în diferite localități ³⁰.

Deși nu în limba rromani, tânăra actriță rromă **Alina Șerban** susține, „pe cont propriu”, mai multe reprezentații ale spectacolului individual, *Declar pe propria răspundere* (v., de pildă, spectacolele ținute în București, în 4 apr. 2011, la Teatrul LUNI de la Green Hours, cel de

miercuri, 7 septembrie 2011, în cadrul "Galei egalității de șanse", desfășurat la Casa de Cultură a Studenților etc³¹.

La rândul său, actorul rrom **Rudi Moca** dezvoltă o adevărată producție teatrală la Târgu Mureș. De pildă, este notabilă punerea în scenă, de către actori rromi, a spectacolului de teatru pentru copii și tineret, intitulat „Împărăția regelui Baxt”, o dramatizare realizată de actorul rrom Rudy Moca, după basme și legende rome din Transilvania³², dar și a unor piese în limba rromani, ca ”Roata sorții – A sors kereke – I róta le trajosqi”, în cadrul proiectului ”Tradiții Rome la Rampă”, sprijinit financiar de către Administrația Fondului Cultural Național (premiera a avut loc în seara zilei de 15 noiembrie 2011, în Bastionul Dogarilor din Cetatea Târgu Mureș)³³.

Din fericire, când vorbim de teatru “rrom”, de actori “rromi”, România dispune de un mare potențial, de resursă umană rromă calificată³⁴.

4. Filme în limba rromani și traduceri în limba rromani ale unor producții cinematografice (F)

Și acesta este, de asemenea, un capitol încă descoperit. Nu ne referim la filme documentare³⁵ sau la filme artistice realizate de regizori străini ori români în diferite limbi, altele decât limba rromani, ci la producții cinematografice **în limba rromani**, respectiv, la pelicule de tradus în limba rromani.

5. Folclor muzical și texte muzicale culte în rromani, repertoriu vocal în limba rromani (în spectacole și ca DVD, CD, casete audio și video) – FM - TMC

Cât și când se cântă în limba rromani la noi? Deși prima consemnare a limbii rromani în România este legată de notarea textelor a două melodii rome la anul 1639³⁶, am putea spune că, în prezent, vorbim încă de puține studii consacrate muzicii rromani și de și mai puține produse muzicale în această limbă (dacă este să ne comparăm cu numărul foarte mare de discuri, casete, CD-uri, DVD-uri, de cântece interpretate în limba rromani la radio și TV în țări precum Bulgaria, Cosovo, Macedonia, Serbia ș.a.).

Dacă în România comunistă (epoca stalinistă) casa oficială de discuri, Electrecord, edita, totuși, discuri pe care se includeau, sporadic, și cântece interpretate în limba rromani (de Dona Dumitru Siminică, rromica Puceanu ș.a.), dacă la nunți și alte ocazii se puteau auzi cântări ale lăutarilor rromi în această limbă, ne-am fi așteptat ca după 1990 să asistăm la o amploare a fenomenului. Din păcate, producția este modestă, atât sub aspectul publicațiilor, studiilor și cercetărilor³⁷, dar, mai ales, din perspectiva textelor rome cântate³⁸.

Administrație și servicii publice/ Justiție/Legislație/Translații

Limba rromani, prin încadrarea ei nepotrivită, în CELRM, într-o categorie inferioară realității (în Partea a II-a și nu în Partea a III-a), în condițiile în care aria de răspândire a acesteia și a vorbitorilor ei acoperă

întreaga țară, trebuie să fie încurajată, astfel încât în instituțiile statului aceasta să poată fi vorbită nestânjenit, atât de cetățenii rromi, cât și de funcționari. Pe de altă parte, în ședințele consiliilor locale, cu prilejul tuturor întrunirilor de lucru desfășurate în acele localități sau instituții din subordinea lor, unde este atins pragul de 20% vorbitori rromi, utilizarea limbii rromani trebuie să fie un act de normalitate, la fel înscrisiunile bilingve legitime (conform art. 76 - alin (4) din Legea nr. 215/2001).

Agenția Națională pentru rromi, Birourile Județene pentru rromi (BJR-urile) din cadrul Prefecturilor, consilierii și experții rromi din primării trebuie să fie primii partizani și propagatori ai limbii rromani în **instituțiile de la nivel local**. Din păcate însă, foarte mulți dintre aceștia, fie nu vorbesc limba rromani (și nu dovedesc interes în direcția învățării ei!), fie demonstrează comoditate lingvistică în contactele lor cu vorbitorii rromi. Este, de pildă, lăudabila prezența unor tineri funcționari publici rromi, care utilizează preponderent limba maternă rromani în comunicarea lor cu coetnicii rromi (ca ex., Ana Răducanu de la Prefectura Buzău constituie un asemenea exemplu bun).

Totodată, cetățenii rromi, vorbitori ai limbii rromani, trebuie încurajați, în permanență, de autorități ca să-și scrie cererile, memoriile, sesizările etc. în propria limbă.

Similar, în **justiție** se impune utilizarea pe scară mult mai largă a limbii rromani (încurajarea depozitiilor în instanță în limba în care gândesc persoanele aflate în proces, asigurarea translatorilor și traducătorilor necesari).

România dispune, din fericire, de un număr suficient de translatori și traducători certificați de Ministerul Justiției și de Centrul de Perfecționare în Cultură (de pe lângă Ministerul Culturii din România) în ultimii ani, în urma demersurilor întreprinse de Gheorghe Sarău, Delia Grigore și Mihaela Zătreanu pe lângă instituția care atestă traducătorii pentru diferite limbi. De ex., în sesiunea din 2010, au fost certificați mai mulți traducători pentru limba rromani (Ionuț Filișan, Sorin Cristian Moisescu, Aurel Sandu (Sorin, actorul), Norica Costache, Cincă Gheorghe, Tache Lepădatu, Monica Fleican, Elena Motaș ș.a.), alții, ca absolvenți ai secției de limba și literatura rromani, s-au acreditat în ultimii zece ani direct la Ministerul Justiției, iar alții au urmat un masterat în traduceri în/din limba rromani, între 2010-2012 (la secția de limba și literatura rromani a Facultății de Limbi și Literaturi Străine – Universitatea din București: Ionel Cordovan, Elena Radu, Rodica Bătrâna, Cristian Pădure, Tache Lepădatu, Cătălina Olteanu și Lavinia Pencea). De remarcat și faptul că unii dintre foștii studenți ai secției de limbă rromani sau dintre traducătorii certificați în România de cadrele didactice de limba rromani ale Facultății de Limbi și Literaturi Străine – București asigură traduceri și translații, în mod curent, pentru structuri internaționale sau românești (inclusiv pentru activități ale Consiliului European și ale Uniunii Europene).

Schimburii transfrontaliere

În CELRM, la *Articolul 14*, se vorbește de *Schimburi transfrontaliere*, care, după părerea noastră, constituie un parametru interdisciplinar și care, de asemenea, trebuie să se regăsească la nivelul tuturor celorlalte articole, căci, în fapt, este vorba de o colaborare din perspectiva prezervării și dezvoltării limbilor regionale și minoritare, în cazul nostru, a limbii rromani. **Din fericire**, România este prezentă **exemplar** în cadrul unor proiecte lingvistice rrome internaționale încă din anul 1990, realizând schimburi de acest tip, dar, mai mult, furnizând expertiză lingvistică și din perspectiva implementării limbii rromani la nivel școlar și universitar. Nu ne permite aici spațiul să vorbim despre transferul de expertiză în alte țări, despre cât de mult sunt apreciate și preluate manualele școlare și cursurile universitare de limba rromani editate în România în alte țări, despre sistemul de pregătire a resurselor umane multiplicatoare în sistem școlar a studiului limbii rromani, despre impresionanta producție de tipărituri în limba rromani etc etc. Evident, în lucrarea noastră (Sarău **2012**), se pot repera aceste dovezi ale colaborării transfrontaliere, datorate îndeosebi excelentelor resurse umane din domeniul limbii rromani existente în România.

Concluzii

În România, prin raportare la bogatul și valorosul arsenal de rezultate din domeniul, aflat în simbioză, cel **lingvistico-educational**, contribuția celorlalte sectoare cu competențe în prezervarea și cultivarea limbii rromani a fost fragmentar și inegal susținută, fiind încă reprezentată de dovezi puține, timide și fragile, vizibile artizanal, incoerente și confuze, ceea ce ne determină să înnoim recomandarea ca experimentul lingvistico-educational să fie preluat cât mai grabnic ca model, dezvoltat și înnobit cu noi abordări pe tărâmul prezervării și cultivării limbii rromani în toate sferile vieții sociale, deopotrivă, în România și în toate țările în care trăiesc rromii.

Totodată, finanțatorii europeni și naționali trebuie să demonstreze grijă suficientă față de limbile în pericol, să ceară, prin criteriile de finanțare, câștigătorilor de granturi pentru programe destinate rromilor, să dovedească respectul cuvenit față de prezervarea și cultivarea limbii materne rromani, față de mândria etnică rromă, față de reconstrucția identitară rromă, în general, alocând fondurile necesare.

Note

¹ Carta Europeană a Limbilor Regionale sau Minoritare (CELRM) a fost adoptată de Comitetul Miniștrilor al Consiliului Europei, la Strasbourg, la 25 iunie 1992, fiind deschisă spre semnare la 5 noiembrie 1992, în același loc și intrând în vigoare la 1 martie 1998. România a semnat CELRM la 17 iulie 1995. Pregătirea în vederea ratificării a fost realizată de DRI – Guvern în mai multe etape (v., de ex., seminarul consacrat pregătirii textului pentru ratificarea *Cartei Europene a Limbilor Regionale și Minoritare* (Mangalia, 12–14 februarie 2002) ș.a. După aderarea României la structurile europene la 1 ianuarie 2007, Parlamentul României a adoptat *Legea 282 din 24 octombrie 2007 pentru ratificarea Cartei Europene a Limbilor Regionale sau Minoritare, adoptată la Strasbourg la 5 noiembrie 1992* (text publicat în Mof nr. 752/6 nov. 2007), în baza căreia se produce ratificarea la data de 29

ianuarie 2008 (intrând în vigoare la 1 mai 2008). **O primă evaluare** a CELRM din partea societății civile românești – după aproape doi ani și jumătate de la ratificare – a fost finanțată de AFCN (= Administrația Fondului Cultural Național), tipărindu-se volumul editat de Monica Călușer, *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare în România. Între norme și practici*, Cluj Napoca: Fundația CRDE (= Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2009, 160 p., ISBN 978-973-7670-14-4), cu date culese de colectivul de autori în perioada 1 martie – 31 iulie 2009, din păcate analiza fiind rezervată preponderent celor 10 idiomuri cu protecție lingvistică avansată (limbile din Cap. III al CELRM), în rândul cărora *limba rromani, pe nedrept, nu figurează*. **O altă evaluare**, *Multilingvism și limbi minoritare în România* (București: Academia Română; Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan - Alexandru Rosetti”), publicată de Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci, a fost lansată la 25 sept. 2009, cu prilejul *Zilei europene a limbilor*, organizată de Guvern - Departamentul pentru Relații Interetnice și Reprezentanța Comisiei Europene în România, la sediul Reprezentanței CE din București (în care, la p. 38, se arată: „[...] În România, eforturile de standardizare sunt în primul rând rezultatul muncii profesorului Gheorghe Sarău, care a alcătuit o variantă purificată a limbii romani, folosită acum în învățământ”). La rândul lor, **autoritățile** românești au pregătit periodic informări la nivel de țară, încă din decembrie 2008, *Primul raport periodic privind aplicarea Cartei europene a limbilor regionale sau minoritare în România* fiind MIN-LANG/PR (2010)11 (280 p. în versiunea românească, cu informație până în anul 2009 inclusiv), căruia i-au urmat o serie de consultări ale Comitetului de experți al Consiliului Europei cu reprezentanți și instituții din România (v. prima vizită de monitorizare, din perioada 14-17 martie 2011, întreprinsă în țara noastră de către Comitetul de experți, pentru a se monitoriza modul de aplicare la noi a CELRM, ce avea să fie finalizată cu un prim raport de opinie al Comitetului de experți (decembrie 2011), transmis autorităților românești spre analiză, observații și comentarii). A doua vizită de monitorizare va avea loc **în această lună, mai 2016**, în România.

² v. Sarău, Gheorghe, *Planificarea lingvistică pentru limba rromani în România (1990-2011)*, p. 271-296 în vol. „Horváth, István și Nastasă, Lucian [editori:] **2012**, *Rom sau Țigan? Dilemele unui etnonim în spațiul românesc*. Coordonatoare volum: Daniela Tarnovschi din partea Fundației inițiatore și finanțatoare, Soros România, Cluj [Napoca]: Editura Institutului Pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale [ISPMN], 352 p. [ISBN: 978-606-8377-06-3]”

³ Idem.

⁴ **2011** Sarău, Gheorghe, *rromani language standardization and teaching difficulties and solutions*, în „A Festschrift for Nadia Anghelescu. Edited by: Andrei A. Avram, Anca Focșeneanu, George Grigore” (București: Editura Universității din București, pp. 459-464). Cu titlul *Difficulties and Solutions in the Rate- Setting and Teaching of Rromani in Romania*, o variantă a articolului avea să fie publicată și în volumul „Zbornik Svjetski Dan Romskog Jezika [Proceedings of World Day of the rromani Language, 03 - 05 November 2010; 03.-05. Studenog 2010. godine], editat și lansat de Fundația *Kali Sara*, la Zagreb (p. 45-48), cu ocazia ediției a IV-a a Zilei Internaționale a Limbii Rromani, eveniment desfășurat în perioada 3-6 nov. 2011; **2011** Sarău, Gheorghe, *The Linguistic Planning of Romany Language in Romania*, în „Research Topics. A Selection of Papers presented at the Annual Conference of the Faculty of Foreign Languages and Literatures” (Bucharest, 7-8 November 2008). Editor: Luminița Munteanu, București: Editura Universității din București, pp. 79-85; **2011** Sarău, Gheorghe, *1990-2010: L'enseignement du rromani* (p. 22-27) și *1990 – 2010: The teaching of rromani* (p.130–135), în “Études tsiganes”. Experiences Europeennes: savoir et savoir-faire des Roms et Gens du voyage – European Experiences - knowledge and know how of Roma and Travellers, Revue trimestrielle, numéro 41-42, Paris; **2011** Sarău, Gheorghe, participare în HR, la Zagreb, la a IV-a ediție a Zilei Internaționale a Limbii Rromani, în perioada 3-6 nov. 2011. Prezentarea lucrării, *Cum s-a realizat planificarea lingvistică în România pentru limba rromani în sistemul de învățământ* [în data de 4 noiembrie 2011, în cadrul ceremoniei desfășurate la Facultatea de Filozofie – Univ. Zagreb, cu acest prilej; Sarău, Gheorghe **2010**, **1**. *Planificarea lingvistică pentru limba rromani în România* și **2**. *Rrom sau Țigan. Alte argumente*, la conferința „Limba rromani – între fundamentele națiunii rome” (organizată de: Centrul Național de Cultură a rromilor –

Romano Kher din cadrul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național, Centrul Cultural „Amare Rromentza”, Institutul Media pentru Diversitate, Asociația Culturală „Ghi Romano”, București, 16-17 dec. 2010; **2009** Sarău, Gheorghe, *Limba rromani. Planificarea lingvistică în România între 1990-2008*, în vol. „O evaluare a politicilor de producere a bilingvismului”, ISPMN = Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj Napoca, p. 195-197; **2008**, *Limba rromani. Planificarea lingvistică în România între 1990-2008*, în „Elena Macavei [Coordonator]: *Țigani: rromii. Realități și perspective*, Sibiu: Editura Asociațiunii Astra, p. 179-191 [textul prezentării la simpozionul „Educația și integrarea socială a populației de etnie rromă”. Abordări istorice, sociale, etnografice, culturale, psihologice, pedagogice, 10-11 octombrie 2008, Organizatori: ASTRA (= Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român), Instituția Prefectului Județului Sibiu, Consiliul Județean Sibiu și Universitatea “L. Blaga” Sibiu]; Sarău, Gheorghe **2008** [Prezentarea modelului de *Implementare a limbii rromani în sistemul școlar și universitar din România*], în cadrul atelierului „Limba rromani în context socio-politic”, desfășurat cu prilejul Școlii de vară a Universității Central-Europene (CEU-SUN), la Cluj Napoca, 12 iulie 2008, orele 17,30-18,00. [Moderator: Yaron Matras-Universitatea Manchester, 50 participanți din diferite țări]; Sarău, Gheorghe **2008**, *Limba rromani. Planificarea lingvistică în România*, comunicare prezentată la seminarul „Cultură rromă sau culturi ale grupurilor de romi?”. Consultare publică cu experți naționali și internaționali, Timișoara, 21 noiembrie 2008 [organizat, la Universitatea de Vest – Timișoara, de Centrul Național de Cultură al rromilor, Institutul Intercultural Timișoara]; Sarău, Gheorghe **2008**, *Limba rromani. Planificarea lingvistică în România*, comunicare prezentată la Sesiunea de comunicare științifică a Facultății de Limbi și Literaturi Străine-Universitatea din București, vineri, 7 noiembrie 2008; Sarău, Gheorghe **2005**, *La langue rromani dans l'enseignement*, «Études tsiganes», volume 2/2005, Revue trimestrielle, numéro 22, p. 42-45 ș.a. Demne de consemnat sunt și primele dări de seamă referitoare la debutul inițiativelor românești de promovarea limbii rromani în școli: Sarău, Gheorghe **1997**, *Limba rromani în contextul drepturilor lingvistice ale minorităților*, "Asul de treflă", Anul V (1997), nr. 61, p. 5; Sarău, Gheorghe **1997**, *Scurt istoric al învățământului în limba rromani*, "Asul de treflă", Anul V (1997), nr. 62, p. 12-13; Sarău, Gheorghe **1997**, *Scurt istoric al învățământului în limba rromani. Studiul limbii rromani la nivel universitar*, "Asul de treflă", Anul V (1997), nr. 63, p. 8-9; Gheorghe Sarău **1998**, *Din istoricul învățământului în limba rromani*, "Asul de treflă", Anul VI (1998), nr. 64, p.11 ș.a.

⁵ E de remarcat faptul că, spre deosebire de alte statistici românești privitoare la rromi, cele din evidențele Direcției Minorități din cadrul MECTS se arată a fi cele mai grăitoare, fiind realizate anual și cu aportul mai multor resurse umane rome din sistemul educațional. Prima statistică a fost realizată de prima inspectoare pentru rromi, Ina Radu, în anul 1990, iar din 1998 și până în prezent astfel de statistici au fost elaborate, anual, de actualul consilier pentru limba rromani și rromi, Gheorghe Sarău, cu sprijinul inspectorilor pentru problemele educaționale ale rromilor de la nivelul celor 42 de inspectorate școlare județene.

1996 Gheorghe și Ioan Vaida [trad.], *Evanghelia pala o Marco. Romani (dialectul căldărarilor)-română*, București, Printisardo catar e Societatea Biblică Interconfesională anda-i România, 77 p. [referat de specialitate: Gheorghe Sarău]; **1996** Bârniș, Ștefan [traducerea în limba romaní...], *Evanghelia pala o Matei. Rromani (dialectul ursarilor) - româna*, București: Printisardo catar e Societatea Biblică Interconfesională anda-i România [referat de specialitate: Gheorghe Sarău], 108 p. Tot ca inițiativă a Societăților Biblice Unite din Londra, în anul **1997** se desfășoară în Austria, la Neustadt, în perioada 14-19 apr. 1997, *Seminarul internațional pentru traducerea Bibliei*, unde iau parte și traducătorii cooptați de Societatea Biblică Interconfesională din România: Gheorghe și Ioan Vaida, Camelia Stănescu, Ștefan Bârniș, Gheorghe Sarău. În anul **1997**, Camelia Stănescu, din neamul căldărarilor, pregătește, la solicitarea SBIR, traducerea *Evanghelia pala o Ioăno. Rromani (dialectul căldărarilor) - română*, București, ce a beneficiat de o confruntare a versiunii rromani cu textul românesc asigurată de Gheorghe Sarău. Din păcate, această traducere nu a fost publicată de SBIR, iar fragmente ale acesteia au apărut în revista “Asul de treflă”, în perioada 2000-2001. De altfel, nici lucrarea *Po but dud! - Mai multă lumină!*, comandată de SBIR, tradusă din engleză în rromani de Gheorghe Sarău și de Camelia Stănescu, nu avea să

fie publicată, deoarece SBU (UBS Londra) și SBIR au considerat că traducerea fiind în limba rromani comună poate conduce la neînțelegibilitate în rândul simplilor credincioși. Despre experiențele SBIR, Gheorghe Sarău avea să scrie, *Traduceri în rromanes: Po but dud!-Mai multă lumină!*, în "Buletinul informativ SBIR" (Societatea Biblică Interconfesională din România: București, Anul I, nr. 1 (septembrie 1999), p. 47. Este, de asemenea, de evidențiat faptul că nici manualul de alfabetizare a adulților în limba rromani, elaborat de Gheorghe Sarău și de Camelia Stănescu, sub îndrumarea pastorului american Robert F. Rice, din Tulsa, în anul 1997, nu a fost tipărit de SBIR, autorii adaptându-l ulterior și valorificându-l ca manual laic de alfabetizare adulți (v. Sarău, Gheorghe și Stănescu, Camelia **2002**, *Manual de alfabetizare în limba rromani*, București: Editura Vanemonde [Finanțator: UNICEF], 68 p.)

⁷ În același an, **1996**, când debutează inițiativele SBIR, părintele târgumureșean P. Bakó traduce în rromani un îndrumar de catehizare (v. P. Bakó B., Pál Ofm, *Cino Katekizmuso (Kis katehizmus)*, Cluj Napoca: Editura Szent Bonaventura, 72 p.). Astfel de întreprinderi se produc în mod continuu, iar după anul 2000 atenția față de religia în limba rromani rămâne o constantă în activitatea rromologilor, care încearcă să suplinească lipsa de texte religioase în rromani (a se vedea, de ex., contribuțiile: Lucian Cherata **2001** [Traducerea, selecția și adaptarea textelor], *Țigni biblia rromani (Mica biblie în limba rromani)*, Craiova: Editura Sitech, 204 p.; f.a., *În premieră europeană: Țigni Biblia Rromani, gramatica limbii rromani de L. Cherata*, "Excelsior", Curierul Primăriei Craiova, nr. 192-193, număr dedicat Zilei Minorităților, 18 Decembrie 2001, p. 3), dar și preocupări mai largi, ca: [Gheorghe Sarău] **2000**, *Sfânta Sara*, în "Aven amentza", Anul XI (2000), nr. 12-13, p. 11 [articol preluat din "Buletinul informativ interactiv privind învățământul pentru rromi", nr. 5/2000]; Gheorghe Sarău **2001**, *Sfânta Sara*, "Asul de treflă", anul IX (2001), nr. 4 (97), p. 12-13).

⁸ Din anul **2002**, se extind preocupările de traducere a textului biblic, apărând noi traduceri, ca *Biblikane teksturenqo kidipen anθ-i rromani çhib. Culegere de texte biblice în limba rromani* (București: Editura Kriterion, 134 p.), apărută la inițiativa Fundației Baptiste „Providența” și a traducătorului ei, Gheorghe Sarău, care îi adaugă și un valoros *Biblikano leksikono. Vocabular biblic*, la p. 120-132. Selecția textelor și prefața sunt semnate de Florin Nasture, iar ilustrațiile color – de pictorul rrom, Eugen Raportoru (**Referințe**: I. lansare culegerii la Târgul de toamnă al meseriilor rome, Muzeul Țăranului Român, sâmbătă 26 octombrie 2002, orele 11,00 și 2. prezentare la Târgul „Gaudeamus”, sâmbătă 30 noiembrie 2002, orele 17,00 [împreună cu Vasile Ionescu]; Peste un an, în **2003**, Lucian - Zeev Herșcovici avea să facă o semnalare laudativă privind calitatea traducerii în limba rromani efectuată de Gheorghe Sarău, *Judaism și democrație: "Jidanii și țiganii"*, în publicația „Ultima oră” de la Tel Aviv, la rubrica “Viața evreiască” (vineri, 22 august 2003, p. 11). În anul următor, **2004**, apare *Devlikano Lil anda Rrom* (Carte Sfântă pentru Rromi) la Editura Arves din Craiova (416 p.; Finanțator: ANR = Agenția Națională pentru rromi), tradusă de Lucian Cherata, bucurându-se de **referințe** ca: f.a., *Biblia rromilor a apărut la Craiova (Devlikano Lil anda Rrom de L. Cherata)*, în “Opinia Olteniei” [Craiova], sâmbătă, 18 decembrie, 2004, p. 8-9; C. Ilie, *Carte Sfântă pentru rromi, de L. Cherata*, în “Gazeta de Sud” [Craiova], luni, 13 decembrie 2004, p. 3; Ramona Prodea, *Biblia tradusă în graiul rromani* (Carte Sfântă pentru rromi de L. Cherata), în “Cuvântul libertății” [Craiova], miercuri, 5 ianuarie 2005, p. 2). Ceea ce este îmbucurător, tinerii intelectuali rromi încep să se dedice traducerilor pe tematică biblică, în acest sens fiind demne de laudă contribuția fostului nostru student la limba rromani, călărășeanul Sorin Cristian Moisescu, apărută în anul **2005**, *I Evangelia tar o Lukas (Evangelia după Luca)*, la Tipografia Alas S.R.L. din Călărași (118 p., cu o prefață de Gheorghe Sarău, *Cuvântul biblic în dialectul rromilor spoitori*, p. I-III), și cea realizată, în **2006**, de tânărul actor rrom Sorin-Aurel Sandu, *Lil rudimatenqoro* (Carte de rugăciuni; București: Sfânta Arhiepiscopie a Bucureștilor, 448 p.). Nu în ultim rând, deși nu face obiectul transpunerilor în limba rromani a cuvântului sfânt, merită a fi menționată și comunicarea *Religiozitatea rromilor din România și raporturile acestora cu bisericile*, susținută de sociologul rrom, conf. univ. dr. Vasile Burtea, la „Conferința internațională a bisericilor tradiționale” (București, 1-14 iunie **2007**).

⁹ Din anul **2006**, când se editează *Lil rudimatenqoro* (Carte de rugăciuni), și până în momentul de față (mai 2012), BOR (Biserica Ortodoxă Română) a avut mai multe inițiative

de promovarea a mesajului biblic în limba rromani. Așa, de pildă, talentatul actor rrom, Sorin-Aurel Sandu, președinte al Fundației Vasiliada, traduce, la solicitarea Preasfințitului Varsanufie Prahoveanu, *Sfânta Liturghie* în limba rromani, imprimată pe două CD-uri, „*I Somnal Liturgia le Somnalesqi Ioan, o Muj Somnakuno, O Arhiepiskopos le Konstantinolosqo*” (O koruso: „E manușa la Devlesqe”. Projecko kerdo telal o dikhipen le Präsomnalesqo Varsanufie Prahoveanul), ce avea să fie lansată după slujba de *Liturghie*, marți 23 dec. 2008, la Mănăstirea Radu Vodă din București, în prezența Preasfințitului Varsanufie Prahoveanu, a preoților și a corului de liceeni seminariști și studenți, „E manușa la Devlesqe”, a traducătorului Sorin - Aurel Sandu, a altor invitați, ca studenții de la secția de limba rromani, domnii Ilie Dincă și Cătălin Manea de la Partida rromilor, domnul George Rădulescu, dl. Gheorghe Sarău, d-na Elena Radu ș.a. Vorbitori: *Sorin-Aurel Sandu, Gheorghe Sarău și Ilie Dincă*. Despre această traducere și despre altele, realizate în limba rromani, aveau să vorbească Gheorghe Sarău și de Sorin Sandu Aurel, în seara zilei de 14 ian. 2009 (h. 20,00-21,00), la postul TV „Trinitas” al Patriarhiei Române. Pe de altă parte, în 20 februarie 2009, s-a serbat, **Ziua Dezrobirii** robilor rromi, printr-o acțiune inedită, anume, desfășurarea liturghiei în limba rromani, la Mănăstirea Radu Vodă (între 9,30-11,00), pe baza versiunii rromani regăsită în compactdiscul cu *liturghia în limba rromani*, realizat de traducătorul rrom, actorul *Sorin Sandu Aurel*. Cu același prilej, a fost hirotonit preotul rrom *Daniel Gangă*, de către Preasfinția Sa Varsanufie Prahoveanul, Episcopul Bucureștilor. Cu ocazia marcării *Dezrobirii*, în data de 19 febr. 2012, preotul misionar pentru rromi, *Daniel Gangă*, împreună cu fratele său, *Gangă Nicolae* (preot la Biserica din Bora, cartier în Municipiul Slobozia, jud. Ialomița) și cu *Cornel Ilie*, preotul paroh (cu doctorat în istoria credinței la rromi) al Bisericii cu hramul “Tuturor Sfinților Români” (situată pe Aleea Salaj, în Cartierul Rahova), au săvârșit, în limbile rromani și română, liturghia, dedicată zilei *Dezrobirii* rromilor din România (20 febr. 1856), însoțită de o rugăciune de pomenire (parastas) pentru toți morții neamului rrom, din perioada robiei, din perioada fascistă și a deportărilor la Bug (1942-1943), ca urmare a altor nedreptăți și abuzuri ș.a.

¹⁰Legat de această situație nepotrivită, singurul dintre autorii cercetării *Carta europeană a limbilor regionale sau minoritare în România. Între norme și practici*, Cluj Napoca: Fundația CRDE, 2009) - Monica Călușer, Amelia Gorcea, Olimpia Moșteanu, Măria Kovács, Daniel Pop și Rarița Zbranca - care a sesizat că limba rromani trebuia să-și aibă locul în Partea a III-a a Cartei a fost **Daniel Pop**, în comentariul din capitolul de care s-a ocupat în cadrul acestei cercetări, *Autoritățile administrative și serviciile publice*, arătând, cel puțin din această perspectivă, că: “Se remarcă discrepanța între numărul de vorbitori de *limbă rromani* sau tătară și celelalte limbi minoritate protejate de această parte [n.n.: *Partea a II-a*]. Această diferență explică și susține parțial contestarea deciziei de includere a acestor limbi doar în Partea a II-a. În cazul *limbii rromani* există o polemică la nivel național în ceea ce privește cadrul de utilizare a limbii respective. În acest moment, *limba rromani* este inclusă în categoria limbilor sub incidența prevederilor Părții II-a și, în consecință, utilizarea acesteia în relațiile cetățenilor cu autorităților locale nu este un subiect de discuție. **Principalul argument privind introducerea limbii rromani în categoria acestor limbi este lipsa unui caracter teritorial al utilizării limbii, minoritatea rromă fiind dispersată geografic. Totuși, observăm că acest argument al lipsei de caracter teritorial nu este susținut în întregime de date.** Deși, conform recensământului din 2002, există un număr de 79 de autorități ale administrației publice locale unde ponderea cetățenilor de etnie rromă depășește 20% din totalul populației, totuși utilizarea acestei limbi nu este prescrisă prin lege. **De asemenea, există un număr de 12 autorități în care ponderea populației de etnie roma ar justifica aplicarea acestei limbi alături de o altă limbă minoritară.** Ca urmare, limba rromani nu constituie subiect al acestei investigații privind aplicarea prevederilor Părții a III-a a Cartei. Totuși, vom discuta succint situația acestei limbi ca urmare a faptului că s-au identificat autorități ale administrației publice locale care au adoptat practici de comunicare cu cetățenii de etnie rromă, care sunt similare celor prevăzute în cadrul Legii nr. 215/2001 și în cazul acestei limbi” (p.56).

¹¹Preocuparea față de **promovarea limbii rromani pe o scară cât mai largă** se regăsește și în tema Conferinței „*Utilizarea limbii rromani în diverse domenii de activitate*”, organizată, la Cluj Napoca, în data de 8 dec. 2011, de ISPMN [= Institutul pentru Studierea

Problemele Minorităților Naționale], cu concursul cadrelor didactice ale secției de limba rromani – FLLS – Universitatea din București (Gheorghe Sarău și Delia Grigore). Un seminar similar, desfășurat la Tg. Mureș de către Organizația Divers, în perioada 16-17 dec. **2011**, a pus în discuție necesitatea studierii limbii rromani prin mijlocirea spațiului și tehnicii virtuale, cu acest prilej lansându-se cursul on-line pentru învățarea limbii rromani (Gheorghe Sarău, *Anglutno kURSO rromane čhibăgo*, pe un suport mss text de 64 p.). Cu un an înainte, la București, între 16-17 dec. **2010**, s-a derulat Conferința națională „Limba rromani – între fundamentele națiunii rrome”, organizată de Centrul Național de Cultură al rromilor – Romano Kher din cadrul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național, împreună cu Centrul Cultural „Amare Rromentza”, cu Institutul Media pentru Diversitate și cu Asociația Culturală „Ghi Romano”. În **2009**, Centrul Rromilor „Amare rromentza”, Facultatea de limbi și literaturi străine București și Universitatea din București au organizat o masă rotundă cu tema *Limba rromani și incluziunea etno-educatională. Priorități, controverse, obstacole, soluții*”, în data de 4 apr. 2009, în Sala „C. Stere” – la Rectoratul Universității din București. În anul **2008**, Centrul Național de Cultură al rromilor împreună cu Institutul Intercultural Timișoara au desfășurat, în ziua de 21 noiembrie 2008, seminarul „Cultură rromă sau culturi ale grupurilor de rromi?. Consultare publică cu experți naționali și internaționali”, la Universitatea de Vest din Timișoara.

¹² Organizația „Amare Rromentza” (reprezentată de Delia Grigore și Mihai Neacșu) și partenerii săi (Florin Motoi, președinte al UNCR = Uniunea Națională a Comunităților de rromi, respectiv DRI - Guvern) au organizat **o serbare a limbii rromani**, în seara zilei de 25 noiembrie 2011, la Crystal Palace Ballrooms (Calea Rahovei), acordându-se o serie de premii persoanelor care au promovat limba rromani în ultimii douăzeci și unu de ani (Valerică Stănescu, Gheorghe Sarău, Vasile Ionescu, Elena Motaș, Ionel Cordovan, Isabela Mihalache – Bănică, Mihai Moldovan, Ionela Petre, Violeta Ibiș, Rodica Bătrâna, Petronia Scripcariu, Lepădatu Tache, iar în lipsă: Mihaela Zătreanu, Elena Radu ș.a.). Prezenți, cu mesaje, la eveniment au fost și Petre Petcuț (doctorand în istorie la Paris și București), muzicianul Petrache Pechea, actrița Doinița Oancea, iar acordeonistul Marian Mexicanu și orchestra sa au încântat publicul.

¹³ *Cursul on-line de limba rromani pentru începători*. Metode noi de promovare a învățării limbii rromani (elaborat de Sarău Gheorghe, cu concursul colaboratoarelor Kóvári Roberta – voce și exercițiul – cheie de evaluare finală, poarta de acces spre modulul următor), Koreck Maria - coordonarea științifică) s-a născut în cadrul proiectului derulat de Asociația “Divers” din Tg. Mureș și de Asociația PAKIV România, “Crearea și funcționarea structurilor de asistență axate pe ocuparea forței de muncă - Centre de incluziune socială pentru persoanele de etnie romă” – ID 62509, co-finanțat din fonduri structurale prin POSDRU 2007-2013. Conținutul lingvistic a fost transpus tehnic, în platforma on-line, de către Farkas Csaba, iar Fazakas Mátyás a asigurat coordonarea tehnică. Deși este declarat ca un curs pentru începători, acesta se adresează atât lor, dar și vorbitorilor nativi de limbă rromani, care nu au avut șansa să cunoască grafia oficială, internațională, a limbii rromani comune.

¹⁴ v. interviul cu Gheorghe Sarău al redactorului Dan Manolache, despre *Micul dicționar rom-român*, aflat la vremea aceea în curs de apariție, difuzat în Emisiunea “Planeta Radio”, la Radio București (în data de 29 august 1991, pe progr. II, la orele 12,18). De asemenea, cu ocazia **primei lansări a Micului dicționar rom-român**, în ziua de 10 iunie 1992, orele 17,00, la Târgu Mureș, în holul Palatului Culturii, postul local de Radio - Târgu Mureș, a transmis, în limbile maghiară și română, în dimineața respectivei zile și joi, 11 iunie 1992 (interviurile acordate de autor redactorilor radio Pușcaș Margareta - pentru emisiunea în limba română - și lui Pávai Ștefan - pentru emisiunea în limba maghiară. Similar, despre **a doua lansare a Micului dicționar rom-român**, desfășurată la București, în ziua de 18 iunie 1992, Diana Nedelcu ia interviuri lui Gheorghe Sarău și lui Marcel Courthiade, pe care le difuzează la Radio “România - Actualități” [Pr.I], în cadrul Emisiunii “Azi în țară și în lume”, 18 iunie 1992, orele 19,00. Tot despre același eveniment, postul de radio “Antena Bucureștilor”, transmite, la rândul său, în ziua de 18 iunie 1992, în cadrul “Radiojurnalului” de la orele 16,00, interviul acordat de Vasile Ionescu și de autorul dicționarului. Cornelia Marian realizează un interviu cu Gheorghe Sarău despre *Micul dicționar rom-român* și-l difuzează în emisiunea “Viața cărților”, la Radio “România Cultural”(Pr. II, marți 2 iunie 1992, orele

11,45), iar Emil Bratu, prezintă la Radio "România - București" - emisiunile în limbi străine, în 31.03.1992, un interviu cu Gheorghe Sarău, *Primul abecedar [manual !] pentru rromi*, după ce, anterior, difuzase, în data de 2 martie 1992, un interviu realizat cu acesta, privind *Școlile pentru rromi*. Inspectorul pentru rromi, de atunci, al Ministerului Învățământului, dl. Ilie Pipoi, a prezentat, la rândul său, manuscrisul *Manualui de limbă romani destinat viitorilor învățători rromi*, realizat de Gheorghe Sarău, în cadrul interviului difuzat în emisiunea "Studiou deschis" a Radio "România - Actualități", joi 25 august 1993, orele 9-11 etc etc Spațiul, aici, fiind extrem de limitat, în raport cu amploarea relațiilor difuzate de Radio România – SRR până în momentul de față, facem un salt peste perioada **1993-2008**, și menționăm, totuși, prezența lui Gheorghe Sarău la Radio România Cultural, în prestigioasa emisiune despre limba română, „O samă de cuvinte”, la inițiativa redactorului Emil Buruiiană, prilej cu care Gheorghe Sarău prezintă *Limba rromani în România* (p. I: dum. 31 mai 2009, orele 21.00-21.30, p. a II-a: 14 iunie 2009, orele 21.00-21.30, cu ilustrări muzicale în limba rromani, avându-l ca solist tot pe Gheorghe Sarău).

¹⁵ G. Munteanu, *Gheorghe Sarău mic dicționar rom-român* [interviu consemnat în 17 septembrie 1992 în localitatea "Eftimie Murgu", jud. Caraș-Severin, și transmis de Radio **Timișoara**, în emisiunea "Mozaic" [orele 11-13], miercuri, 23 septembrie 1992]; Gheorghe Sorinel Voinea [interviu consemnat de...], *Manualul de limba romani, autor: prof. Gheorghe Sarău*, Emisiunea "Aven Amentza, cu rromi, despre rromi, pentru rromi" Studioul de radio "Oltenia - Craiova", difuzat vineri, 16 sept. 1994, ora 8,15; prezența lui Gheorghe Sarău în emisiunea transmisă în direct de Radio **Reșița**, vineri, 23 apr. 2010, alături de Marcel Courthiade (FR), Manda Gheorghe (insp. pentru rromi în jud. Caraș Severin) etc etc Din păcate, dispunem, și aici, de un spațiu limitat, în raport cu mulțimea de fapte lingvistice, culturale și sociale rrome difuzate în cadrul acestor studiouri de radio teritoriale/ posturi regionale de radio, dar, menționăm, totuși, *Gala Premiilor Radioului Constanța*, desfășurată la Teatrul de Stat Constanța (Sala Fantasio), organizată de Radio Constanța și de Instituția Prefectului. Gheorghe Sarău primește, în 17 mai 2008, pentru promovarea valorilor rrome în rândul celorlalte etnii, *Diplomă de onoare pentru dialog intercultural*. Un alt premiu pentru rromi a fost primit de Constantin Constantin, referent rrom în cadrul Biroului Județean pentru rromi, din cadrul Prefecturii Constanța, iar pentru contribuții aduse în promovarea altor etnii au fost premiați actorul Victor Rebengiuc, regizorul Stere Gulea ș.a.

¹⁶ "Stimate **Domnule Sarău**, Odată cu schimbarea orarului de iarnă, atât programele în limba română, cât și cele în limba rromani - Kalderash se transmit cu o oră mai devreme, așa cum rezultă din fișierul atașat. Vă sunt recunoscător pentru faptul că veți face publice aceste schimbări pentru etnicii rromi de pretutindeni. Cu deosebită considerație, **Nicu Vandici**". "FAX De la: TRANS WORLD RADIO- rromani A, CP 31-20 BUCUREȘTI, Tel: +401-327-5516; +4092-209365; Tel/fax: +401-350-4981, e-mail: nvandici@...sau twr_romania@... Către: Toți cei interesați; Data: **9 Noiembrie 2000**; Subiect: *Orarul programelor TWR în perioada de iarnă 2000-2001*; Pagini: 1; Motto-ul nostru este "Existăm ca să slujim pe semenii noștri cu Cuvântul Scripturii prin radio, astfel încât mulțimi de români și rromi să-L cunoască pe Domnul Isus ca Domn și Mântuitor personal". De aceea, pentru o corectă informare a tuturor ascultătorilor și a celor interesați de programele creștine de radio în limba română și rromani - kalderash transmise de Trans World Radio, vă anunțăm că în perioada orei de iarnă, între 29 noiembrie 2000-24 martie 2001, acestea se transmit, după cum urmează: **În limba română: /.../ În limba rromani-kalderash: Pe Unde Medii**, frecvența 1548KHz, de luni până sâmbătă, între orele 20.45-21.15 programul ITINERAR BIBLIC și alte programe adiționale. Suntem recunoscători oricărei biserici, organizații sau persoane care vor face cunoscute aceste programe de radio, pentru a fi folosite la cât mai mulți semenii ai noștri. Domnul să vă binecuvânteze tot mai mult! Pentru orice alte relații suplimentare, vă rugăm să ne contactați! Nicolae Vandici, Director Executiv".

¹⁷ "Original Message. From: Direcția Minorități. Sent: Tuesday, November 28, 2000 3:18 AM; Subject: *E ivendesqo radiosqo programo and-i rromani chib. Dragi prieteni*, Vă trimit noul program al emisiunii în limba rromani "Itinerar biblic", pe care directorul postului TRANS WORLD RADIO - ROMANIA, domnul Nicu Vandici, ni l-a transmis spre difuzare.*O raj o Nicu Vandici, andar i Rumunia - savo si o sherutno e radiosqo, kaj tradel

emisie p-i rromani chib, and-o kaldararitiko dialektu, andar I Biblia - bichaldjas amenqe o materialo so si dino maj tele. Kothe, phenel pes so o nevo programo and-i rromani chib si akana - kana avela o ivend -, sar thavdel maj tele: **And-i rromani chib** (kalderash): UM (Mashkarutne Unde), i frekvenca 1548KHz, kotar lujine 3i savatone, mashkar e casurja 20.45-21.15, kana tradela pes o programo Bibliaqo drom/ itineraro (vi aver miazutne programe). Gheorghe Sarău”.

¹⁸ Iată ce ne scrie, în acest sens, la data de 25 mai 2012, inițiatorul, producătorul și prezentatorul emisiunii, Moca Rudolf: “Emisiunea pentru rromi, existentă la Studioul teritorial de Radio Tg-Mureș, a fost transmisă, în eter, în primăvara anului 2000, pe vremea când directorul studioului era domnul Șerban Melinte. Realizatorul emisiunii “Lachi Baxt” a fost (și a rămas) Rudy Moca. Spațiul de emisie s-a păstrat același din punctul de vedere al duratei de emisie (50 minute); segmentul orar și ziua de transmisie au suferit modificări, în funcție de „politica și strategia de emisie în cadrul emisiunilor studioului”, însă, de doi ani, ziua de transmitere este sâmbăta dimineață, de la 7,10, până la 7,58. Emisiunea cuprinde informații, referiri la evenimente, elemente de istoria și cultura rromilor, datini, obiceiuri, practici, poezii, muzică, dezbateri etc. Formatul de emisiune „Mozaic”, profilul educație - divertisment. În cadrul emisiunii se vorbește bilingv, în rromani și română. Muzica provine din folclorul autentic rrom (fără manele, de exemplu). Actualul director – d-na Mirela Moldovan - și dir. adj. șef al emisiunilor pentru minorități – d-na Borbely Melinda - apreciază aceasta emisiune, acordându-i, de patru ori, „Diploma pentru cea mai bună emisiune pentru minorități” de la Radio Tg-Mureș. Oțera de înființare și de funcționare a fost făcută de Rudy Moca, care a rămas în funcțiune de 12 ani, în calitate de realizator și de prezentator, formându-și un public stabil, care crește, se înmulțește și apreciază emisiunea, considerând-o un „brand al minorității rrom””.

¹⁹ Aceste date au fost verificate și completate în cadrul discuției telefonice inițiată de noi ayi, 26 mai 2012, cu doamna Carmen Marcu – Pepenel și cu dl. Valentin Pepenel.

²⁰ Între reportajele transmise de TVR în anul 1991, menționăm: dezbateră realizată de redactorii Elvira Irșai, Ioan Nepohoda și Carmen Ștefănescu, *Învățământul în limbile minorităților. Deziderate și împliniri* [Dezbateră cu participarea inspectorilor și profesorilor: Sorin Teodorescu, Maria Constantinescu-Condruț, Ali Leman, Gheorghe Sarău, Gheorghe Ronkov], “Conviețuiri”, TVR, Pr.II, sâmbătă 16 și 23 noiembrie 1991, orele 16,30], reportajul Mariei Terzian cu profesorul de limbă rromani *Gheorghe Sarău și Elevii rromi de la clasa de învățatori rromi a Școlii Normale din București*, transmis în Emisiunea TVR “Conviețuiri”, pe Pr.II, duminică, 2 noiembrie 1991, la orele 16,40 etc.); *Stadiul standardizării limbii rromani*, făcută de Gheorghe Sarău în Emisiunea TV “Veniți cu noi pe programul II !”, realizată în direct de Mihai Tatulici, în ziua de luni 14 oct. 1991, “Cu și despre rromi”, transmisă la orele 18,45 de la Teatrul Național București. De asemenea, lansarea primului dicționar rom-român realizat de Gheorghe Sarău, la Librăria “M. Sadoveanu” din București, în ziua de 18 iunie 1992 (orele 13,00), a fost prezentată de Emisiunea “Conviețuiri” (TVR, Pr. I, joi 16 iulie 1992, orele 14,20). De altfel, Paul Șoloc, șeful departamentului “Informații” din RTV, avea să semnaleze apariția acestei contribuții lexicografice, *Micul dicționar rom-român*, în Emisiunea “Actualități”, de duminică, 17 mai 1992, la orele 20,30, pe Pr. I al TVR); Ioan Nepohoda, *Manualele școlare pentru minoritățile naționale din România* (referiri făcute de Pop Avram - redactorul șef al Editurii Didactice și Pedagogice București - și de redactorul-coordonator al manualului, Heana Ștefan, în Emisiunea TVR “Conviețuiri”, Pr.II, ora 17,45, în ziua de 30 martie 1993); Adrian Fulea [redactor], Cristian Müller [imaginea], Gabriel Vasilescu, *Manualul de limba rromani*, “Actualități”, Televiziunea Română, Pr I, în 12 mai 1994, ora 20,30; Carmen State [redactor] *Învățământul în limba rromani. Învățământul superior. Convorbire cu d-l Gheorghe Sarău*, Emisiunea “Din viața rromilor”, TVR, Pr.II, 23 febr. 1996, orele 23,30 ș.a.m.d.

²¹ Cursul de limba rromani, *Să învățăm limba rromani!*, a fost transmis de TVR2 - București, după cum urmează: Lecția I: 4 ianuarie 2002, Lecția a II-a: 11 ianuarie 2002, Lecția a III-a: 18 ian. 2002, Lecția a IV-a: 25 ian. 2002, Lecția a V-a: 1 febr. 2002, ora 16, 55.

²² În cadrul Emisiunii generice pentru minorități, *Toți împreună*, a TVR 3, s-a transmis luni, 16 martie 2009 (între orele 10,30-12,00, cu reluare, luni 20 iul. 2009) emisunea realizată

integral de Gheorghe Sarău, care a cuprins: *Noutăți editoriale* în domeniul limbii și școlarizării rromilor, *Programul educațional „Toți la grădiniță, Toți în clasa I”* ș.a.

²³ Emisiune realizată de Gheorghe Sarău, în limba rromani, cu cântărețul rrom *Arun Durancea*, despre drumul profesional al acestuia, difuzată de TVR 3, în ziua de luni, 27 apr. 2009, orele 10,30-12,00.

²⁴ Ana Maria Cruceanu [reporter], Eugenia Sgubeanu [imagine], *Manualul de limba rromani*, “Televiziunea independentă **SOTI**, 14 mai 1994, orele 0,10 [reluat în dimineața zilei de 14 mai 1994, ora 6,30]; Ecaterina Preda [redactor], Giani Croitoru [imagine], *Limba rromani la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine din București*, TV “**Antena 1**” [reportaj transmis sâmbătă 1 iunie 1996, ora 8,00]. Alte posturi care transmit, periodic, emisiuni dedicate rromilor, în general: „**Realitatea**”, „**Pro TV**”, **B1 TV**, **OTV** ș.a.m.d. ori studiouri particulare din teritoriu, ca Emisiunea „Conviețuiri de la **VTV** din Rm. Vâlcea (v. interviul acordat de Gheorghe Sarău, în direct, alături de insp. pentru rromi Cătălin Soare, de la ISJ Vâlcea, *Educația pentru rromi*, la **VTV** Rm. Vâlcea, în Emisiunea „Conviețuiri” - în data de 27 febr. 2010 - realizator: Alexandru Călin Diamant și emisiunea *De ce ”rrom” și nu “țigan”*, difuzată marți, 17 dec. 2010, de același realizator); v. și prezența la TV Reșița, în emisiunea de sâmbătă, 24 apr. 2010, a lui Gheorghe Sarău și a lui Teodor Deaconu, directorul Casei Corpului Didactic din Reșița, într-o discuție despre învățământul rrom ș.a..

²⁵ Emisiunea „Dincolo de bariere” - în cadrul căreia erau promovate modele pozitive rome și nerrome ale unor personalități cu activități remarcabile în direcția propășirii sociale și spirituale a rromilor, egalitatea de șanse, cheile de deconstruire a stigmatului identitar, modalitățile de eliminare a atitudinilor discreționare și a celor subumane de discriminare și rasism etc. - a fost difuzată joia, la postul adventist “Speranța TV”, de la ora 16,00, iar, din 17 martie 2011, începând cu ora 17,00. Realizatoarea rromă, Lavinia Stoica, a primit premiul special acordat de Institutul Național Democrat pentru Relații Internaționale din România (NDI), la prima ediție a Galei Participării Politice a Rromilor, desfășurată în 16 februarie 2011, prilej cu care au fost premiați activiști și reprezentanți din sferă politică și administrativă, care s-au remarcat prin activități deosebite de bună guvernare, de participare publică, de militantism și de advocacy în beneficiul rromilor și al persoanelor discriminate, nedreptățite. De pildă, *Emisiunea despre limba rromani și școlarizarea rromilor* - o convorbire cu Gheorghe Sarău inițiată de redactorul - realizator Lavinia Stoica, pentru „Speranța TV” - a fost difuzată joi, 11 nov. 2010, între orele 17,00-18,00 (retransmisă în 21 aprilie 2011).

²⁶ v., de ex., scurtul interviu al lui Gheorghe Sarău și al studenților *Secției de limba rromani la Facultatea de limbi și Literaturi Străine*, în reportajul lui Nicu Dumitru, transmis marți, 18 noiembrie 2008, orele 16,30, în emisiunea „Rom european”, **TVR2**; v. și: Masa rotundă *Educația pentru rromi*, cu Gruia Bumbu - președintele ANR, Costel Bercuș - șeful Fondului REF Budapesta și Gheorghe Sarău - consilier pentru limba rromani și rromi în MECT (duminică, 19 octombrie 2008, **TV B1**, ora 18,00); interviul luat de Delia Grigore lui Gheorghe Sarău, *Despre limba rromani*, difuzat în emisiunea „Despre noi, rromii”, găzduită de **TV B1**, duminică, 16 iul. 2010 ș.a.

²⁷ Prima revistă rromă postdecembristă a fost *O glaso ăl romengo* [“Glasul rromilor”], editată la **Timișoara**, (Anul I (1990), nr. 15 [în realitate: nr. 1], nr.16 [2, între 15-30 apr. 1990]. La **București** apare *Aven Amentza*, revistă publicată de Fundația “Aven Amentza” (București, P. O. Box 22- 16; 70 100-București), avându-l ca redactor șef pe publicistul și activistul rrom, Vasile Ionescu. La **Slobozia**, Gheorghe Păun – Ialomiteanu scrie și publică «Șatra liberă», iar la **Sibiu** Luminița Cioabă Mihai editează revista «Divano romano» și, tot acolo, fratele ei, Florin Cioabă, tipărește «Neo drom». Alte publicații apărute în 1990: «Nicovala» (la Deva) și «An gre» (se pare, la Reșița) ș.a. În anul **1992**, apare, la **București**, publicația lunară *Asul de țeflă* a „Partidei rromilor” (București, str. Victor Eftimiu nr. 1-3, Intrarea 5, et. 5, cam. 386, sect.1), avându-l ca redactor șef pe Nicolae Candiano [= Gheorghe Răducanu], ulterior revista fiind condusă și de alți redactori șefi: M. Strâmbei, Gheorghe Ivan și Gheorghe Sarău (redactor-șef: din 1999 și până în decembrie 2001, când revista își încetează apariția, publicându-se în anii 2002 și 2003 sub forma unor almanahuri editate, la Slobozia, de Gheorghe Păun – Ialomiteanu”; *Almanahul rromilor - Asul de țeflă* (Tipografia Corina - Criss, 302 p.), fiind ultima formulă tipărită a publicației Partidei

rromilor. În anul 1997, Vasile Ionescu editează revista “**Rromathan**” (Studii despre rromi. Revistă apărută cu sprijinul financiar al Fundației Soros pentru o Societate Deschisă în cadrul Programului de dezvoltare școlară în comunități cu rromi, București), care consacră, cu prioritate, studii de istoria rromilor. Revista își schimbă denumirea în „**Than rromano**”. **Studii despre rromi** (an 3 (1999/2000), numărul 4-5). În anul 2000, Cristi Mihalache și Sorin Aurel Sandu se ocupă de editarea Buletinului informativ al Asociației rromani C. R. I. S. S. (v. *Prof. Gheorghe Sarău: Refuz să cred că nu există rromi pregătiți* [interviu], în “Romano lil”, București, An I (2000), nr. 2, p.3). De remarcat faptul că, din anul 2001, apar două reviste ale tinerilor rromi, prima la Cluj Napoca, din luna ianuarie, „**Interetnica**”, editată, bilingv (română-rromani), de către Fundația CIVITAS pentru Societatea Civilă, cu sprijinul Centrului de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală (CRDE), iar cealaltă la București (“**Proetnica**”, v. mai jos!). Din cuprinsul numerelor pe anul 2001 făcute, se constată articole ce privesc: **limba rromani** (Marin Robert Candoi, *E rromani sip – ek sip internacionalo*, nr. 3, p. 20 și Marin Robert Candoi, *Limba rromani – limbă internațională*, nr. 3, p. 28), **poezia** (Lakatoș Marius, *Dreptatea cerească. Răspłata Lumească*, nr. 3, p. 23 și Marius Lakatoș, *Le devlesqo cacimos. E pokin la lumeqi*, nr. 3, p. 24), **folclorul** (Cristian Hetea, *Paramici thaj dume po-l roma*, nr. 4/5, p. 31 și Cristian Hetea, *Proverbe și expresii despre rromi*, nr. 4/5, p. 36), **învățământul** Alina Covaci, *Edukacia ki scoala le chavorengi*, nr. 2, p.19 și Alina Covaci, *Educația școlară a copiilor rromi*, nr. 2, p.18; Elisabeta Lorena Luonaș, *Modalități de susținere a copiilor rromi*, nr. 3, p. 21 și Elisabeta Lorena Luonaș, *Sar astik te wasdas le chavoren save mukhle pengi skola*, nr. 3, p. 26), **valorile internaționale ale rromilor** ([Marin] Robert Candoi, *8 aprilie - ziua internațională a rromilor*, nr. 4/5, p. 5; Marta Herki, *O internacionalno des le romengo*, nr. 4/5, p. 8 și Marta Herki, *Pentru ziua internațională a rromilor*, nr. 4/5, p. 8, Marin Robert Candoi, *Europa azi? Europa mâine?*, nr. 1, p. 16), **viață socială** (Marta Herki, *Despre programele de integrare socială a rromilor*, nr. 2, p. 20 și Marta Herki, *Integrara le romengi*, nr. 2, p. 21; Estera-Roxana Hetea, *Roma fericime?*, nr. 3, p. 25 și Estera-Roxana Hetea, *Țigani fericiți?*, nr. 3, p. 22; Mircea Zidărescu, *Cerșetoria – sursă de existență pentru rromi?*, nr. 2, p. 28 și Mircea Zidărescu, *Te magen – ek sursa te juven andar al roma?*, nr. 2, p. 22), **minorități (drepturile și încălcarea drepturilor, stereotipuri)**: Mircea Zidărescu, *Societatea și minoritățile de rromi*, nr.1, p. 14; Toma Ștefania, *Stereotipuri și distanță socială în România*, nr. 1, p. 5-9; Mircea Zidărescu, *rromii - țapi ispășitori*, nr. 3, p.17 și Mircea Zidărescu, *Al roma - “pokinen” andar aver*, nr. 3, p. 18-19; Alina Covaci, *Atitudinea populației majoritare față de rromi*, nr. 3, p. 13-14 și Alina Covaci, *E atitudina le gajengi vaso roma*, nr. 3, p. 14-15; Marta Herki, *Dreptul la autodeterminare și autodeterminare*, nr. 4/5, p. 29 și Marta Herki, *Al cacimos ke ek nav thaj al cacimos te juven sar kamen*, nr. 4/5, p. 30; Marta Herki, *“Apără-ți drepturile!”*, nr. 4/5, p. 9; Marta Herki, *Toleranța, calitate sau defect?*, nr. 1, p. 19; Dezideriu Gergely, *Ordonanța privind prevenirea și sancționarea tuturor formelor de discriminare trebuie cunoscută de către toți rromi*, interviu cu Gergely Dezideriu, avocat rom, nr. 4/5, p. 11-12; Claudia Macaria, *Tinerii rromi trebuie să fie purtători de cuvânt ai intereselor etniei lor*, interviu cu reprezentantul Centrului de Resurse pentru Comunitățile de rromi, nr. 4/5, p. 10; Mihaela Lăcătuș, *E presa thaj al roma*, nr. 3, p.16 și Mihaela Lăcătuș, *Presa și rromii*, nr. 3, p. 16); Smaranda Lăcătuș, *Al roma andar e Bistrița-Năsăud*, nr. 4/5, p. 26 și Smaranda Lăcătuș, *rromii din județul Bistrița-Năsăud*, nr. 4/5, p. 25), **religie** (Marta Herki, *Cielon tumarea pasutnen*, nr. 1, p. 18 și Marta Herki, *Iubiți-vă aproapele!*, nr. 1, p.17), **istorie** (Arpad Luonaș, *Al roma manusa save na arachen pengo than*, nr. 4/5, p. 24 și Arpad Luonaș, *rromii – un neam rătăcitor*, nr. 4/5, p. 23), **sportul** (Mircea Zidărescu, *Le romen si len lengo kampiono*, nr. 4/5, p. 14 și Mircea Zidărescu, *rromii au campionii lor*, nr. 4/5, p. 12-13), **viața de organizație** (Ambruș Burcea, *Am învins*, nr.1, p. 18 și Ambruș Burcea, *Me arestem*, nr.1, p.19; f.a., *Organizația studenților rromi “Romano Suno”*, nr. 1, p. 3; Mihaela Lăcătuș, *Și noi putem!*, nr. 2, p. 14 și Mihaela Lăcătuș, *Vi amen astik!*, nr. 2, p. 15; Smaranda Lăcătuș, *Romano suno*, “Interetnica”, nr. 3, p.7-8 și Smaranda Lăcătuș, *Romano suno*, nr. 3, p. 12-13.

În mod similar, la București, dar abia din decembrie 2001, apare revista “**Proetnica**”, similară celei clujene (*Interetnica*), o revistă interetnică de tineret, editată de Organizația Proiecte Rrome Etnoculturale – OPRE, în colaborare cu Centrul Național Interetnica, cu

srijinul Ministerului Informațiilor Publice – Departamentul pentru Relații Interetnice, având ca principal redactor pe tânărul rrom Ionuț Anghel. Numere apărute: nr. 1 (decembrie 2001), nr. 2 (iunie 2002), nr. 3 (iulie 2002), nr. 4 (august 2002), nr. 5 (septembrie), nr. 6 (octombrie 2002). Alți redactori: Cristi Mihai și Marconi Rupa. La Timișoara, tot în anul **2001**, profesoara de limbi clasice, *Letiția Mark*, din neamul rromilor băieși, a editat *[E] Rromenqe Lumja* (nr.1/2001).

²⁸ Îi amintim aici, de pildă, pe ziaristii exemplari George Lăcătuș și pe Alexandra Etveș.

²⁹ Bibliografii consacrate rromilor: Sarău, Gheorghe **1990**, *Fișe pentru o Bibliografie a rromilor din România (Repere consemnate după Revoluție (I))*, "O glaso ăl romengo. Glasul rromilor" (anul I (1990), nr. 16 [în realitate: nr.2], [Timișoara], p.3.; Sarău, Gheorghe **1999**, *Ghid metodologic pentru profesori. Bibliografia lucrărilor din domeniul rrom destinate cadrelor didactice din învățământul pentru rromi*, 51 p. [la solicitarea Fundației pentru o Societate Deschisă București; publicată pe pagina web a Ministerului Educației Naționale (www.edu.ro), într-o secțiune rezervată învățământului pentru rromi, îngrijită de Gheorghe Sarău]; Sarău, Gheorghe **1999**, *Bibliografia rromă*, 100 p. [publicată pe pagina web a Ministerului Educației Naționale (www.edu.ro), într-o secțiune rezervată învățământului pentru rromi, îngrijită de Gheorghe Sarău]; Sarău, Gheorghe, Zătreanu, Mihaela **2001**, *Lucrări din domeniul rrom recomandate bibliotecilor școlare în vederea achiziționării*, "Asul de treflă", nr. 8 (101), anul IX, p. 9-11; 14-16; Sarău, Gheorghe **2001**, *Rromologi și promotori ai limbii, literaturii și culturii rromilor din lume (rromi și nerromi)*, "Asul de treflă", IX, nr. 2 (95), p. 19-20; Mărginean, Ioan; Preoteasa, Ana Maria; Precupețu, Iuliana și Cace, Sorin **2001**, *Cercetări cu privire la minoritatea rromă*, Institutul de Cercetare a Calității Vieții, București: Editura Expert, 80 p.; Niță, Ruxandra **2002**, *Introducere în rromanipen*. Bibliografie, 93 p. [cu lucrări din domeniul rrom apărute în România în intervalul 1990-2002; lucrare de diplomă elaborată sub îndrumarea prof. Gheorghe Sarău și susținută de autoare în sesiunea 2002, la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, secția de limbă și literatură rromani]; Lungan, Alina **2002**, *Introducere în rromanipen*. Bibliografie, 100 p. [cu lucrări din domeniul rrom apărute în România în intervalul 2002-2006; lucrare de diplomă elaborată sub îndrumarea prof. Gheorghe Sarău și susținută de autoare în sesiunea 2006, la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, secția de limbă și literatură rromani]; Kenrick, Donald **2002**, *Dicționarul istoric al țiganilor (rromilor)*, Cluj Napoca: Editura „Motiv”, 233 p. [trad. Mihaela Mudure]; Streeck, Bernhard; Bengelstorf, Jens; Fabian, Jacobs și colectiv **2003**, *Materialien des SFB "Differenz und Integration". Zigeuner des Schwarzmeergebiets. Eine Bibliographie*, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Orientwissenschaftliches Zentrum, Germania), nr. II/ 2003, 208 p. [la p. 58, 67, 68, 82, 83, 100, 101,102,103 sunt citate lucrările bibliografice ale lui Gheorghe Sarău]; Bakker, Peter și Matras, Yaron **2003**, *Bibliography of Modern rromani Linguistics*, Aarhus Universitet–University of Manchester, Ed. Library and Information Sources in Linguistics (LISL), XIII, 366 p. [www.benjamins.com/cgi-bin/t_bookid=LISL 2028]; Bakker, Peter și Kyuchukov, Hristo **2003**, *Publications in rromani useful for rromani language education. Publikacie andi rromani chib...* [Preliminary and Experimental Edition], October 2003, ediție pe internet); [MeSPE] **2004**, *Cadre de référence sur l'approche pédagogique dans l'éducation des itinérants, Roma et Sinti et l'éducation interculturelle* [www.efecot.net/mespe/docs/CadredereferanceMespe1202.pdf]. Bibliografiile de la p. 150–175 și p.198-253 îi aparțin integral lui Gheorghe Sarău, în traducerea asigurată de organizația ieșeană «Help»; v. și vol. MESPE **2004**, *O cale spre descoperirea identității rome* (Iași: Editura Pim, 276 p.) [autori: Cătălina Fărcaș, Nicolae Dorobăț, Gheorghe Sarău, Constantin Cuceș, Delia Grigore, Petre Petcuț]; Újvári, Mária **2005**, *Lila e romenqe. Bibliografie referitoare la problematica rromă*, Cluj Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală (CRDE) - Centrul de Resurse pentru Comunitățile de rromi (CRCR). Biblioteca Soros [postată pe pagina web a CRDE Cluj Napoca, 34 p.]; Sarău, Gheorghe **2006**, *Lucrări manuscrise din domeniul literar rrom și al rromanipenului*, Sofia: Next Page Foundation, 6 p. [destinată programului est-european de valorificare a creației literare a scriitorilor rromi, coordonat de OSI Budapesta]; Sarău, Gheorghe **2006**, *Lucrări din domeniul literar rrom și al rromanipenului publicate între anii 1990-2006*, Sofia: Next Page Foundation, 6 p. [destinată programului est-european

de valorificare a creației literare a scriitorilor rromi, coordonat de OSI Budapesta]; Fosztó, László **2008**, *Bibliografia cu studiile și reprezentările despre rromii din România*. Cu accentul pe perioada 1990-2007, în „Studii de atelier”, nr. 3/2008, Cluj Napoca: ISPMN (= Institutul pentru studierea problemelor minorităților naționale), p. 3-22; Sarău, Gheorghe **2009**, *Bibliografie și activitate*, București, ISBN: 978-973-1733-10-4, 96 p.; Radu, Elena **2010**, *Bibliografie a publicației „Asul de treflă” (1992-2001)*, lucrare de diplomă elaborată sub îndrumarea prof. Gheorghe Sarău și susținută de autoare în sesiunea iunie 2010, la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București, secția de limbă și literatură rromani]; Sarău, Gheorghe **2010**, *Bibliografie selectivă privind rromii (1990-2009)*, Cluj Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale [ca nr. 28 al publicației „Studii de atelier. Cercetarea minorităților naționale din România”], p. 5-28, ISSN 1844 + 5489 [postată și pe www.ispmn.gov.ro].

³⁰ În anul 2011 reprezentațiile spectacolului **“Jekh răt lisăme”**, din cadrul proiectului *“Parol, monșer, Caragiale în limba rromani”* – Caravana cu teatru rromanes, au fost sprijinite financiar de Agenția Națională pentru rromi, de Partida rromilor “Pro-Europa” și de Departamentul pentru Relații Interetnice al Guvernului României. Față de anul 2010, au avut loc mai multe spectacole: 4 aprilie - Teatrul “Bacovia” din Bacău, 19 aprilie – Teatrul “George Ciprian” din Târgoviște, 9 mai – Teatrul Masca din București, 14 mai – scenă în aer liber la Iași, 22 iunie – Teatrul “Maria Filotti” din Brăila, spectacol jucat cu ocazia Zilei Limbii Rromani; 11 august – Centrul Cultural Municipal “George Coșbuc” din Bistrița, 18 august – spectacol jucat în aer liber, “scena” fiind un teren din cartierul comunității de rromi “Cartier IAS” de lângă Mangalia, 12 septembrie – Teatrul Național Târgu Mureș, 19 septembrie – Teatrul Dramatic “Fanni Tardini” din Galați, 24 octombrie – Teatrul Masca din București, 7 noiembrie – Teatrul Dramatic “Elvira Godeanu” din Târgu Jiu, 24 noiembrie – Sala “Teodor Macarie” a Liceului de Artă din Piatra Neamț.

³¹ Spectacolul are la bază jurnalul real al actriței, prelucrat de Alice Monica Marinescu, în regia lui David Schwartz, cu o coloană sonoră aparținându-i lui Cătălin Rulea și cu scenografia lui Adrian Cristea.

³² Conform informațiilor furnizate de actorul Rudi Moca, scenariul a fost anterior considerat, de către CNCR, ca laureat cu marele premiu pentru scenarii din sfera teatrului de păpuși. „Punerea în scenă este făcută de echipa profesionistă de teatru cult, deja consacrată cu prilejul jucării piesei „O noapte furtunoasă - *Jekh răt lisăme* (Zita Moldovan, Sorin-Aurel Sandu, Mădălin Mandin, Dragoș Dumitru), căreia i s-au adăugat alți actori de profesie, ca Vera Lingurar (de la Teatrul I. Creangă), Axel C. (de la Teatrul Național București), Ioana Mihăiescu, Pavel Bârsan, care au dat substanță personajelor de basm (baba, moșul, prințesa, prințul, regele, vrăjitoarea și „alaiul” lor drăcesc: fiu și corbii slugarnici. Muzica este semnată de compozitorul Zeno Apostolache, iar scenografia și regia artistică de Rudy Moca”.

³³ Premiera cu două spectacole, la ora 18,00 și la ora 20,00, a fost rodul colaborării mai multor parteneri, ca: Asociația „Divers”, Asociația Culturală Tamacisz și STUDCARD, din la Târgu Mureș, după cum ne scrie actorul Rudi Moca. Prin prestația lor, actorii rromi (Sandu Sorin - actor profesionist la Teatrul Masca din București și conducătorul Fundației Culturale „Amphitheathrom”, Moca Rudolf – actor târgumureșean, Mandin Mădălin - actor, colaborator, între altele, al Teatrului “Sică Alexandrescu” din Brașov), alături de Tollas Gábor și A. Kiss Andrea, Meszesi Oszkár – actori profesioniști la Teatrul Național din Târgu Mureș „Compania Tompa Miklós” – împreună cu membrii Ansamblului Artistic Profesionist “Mureșul, Törzsök Zsuzsánna și Sándor Ildikó Zsuzsánna”, au livrat un program de excepție. Dramaturgia a fost semnată de Madaras Orsolya, iar coreografia de către studentul Varó Huba de la Universitatea de Artă din Târgu Mureș. Regizorul coordonator a fost Fazakas S. Mátyás – responsabil activități culturale în cadrul Asociației „Divers”. Nu în ultim rând, succesul a fost sporit și grație traducerii piesei de teatru în limba rromani de către profesorul târgumureșean, rrom, Cinca Gheorgh. Muzica a fost asigurată de către Moldovan Alex, Puczi János, Moldovan Elek și Moldovan Ovidiu, iar figurația – de către studenții Fazakas István, Zsigmond Aliz, Bugnár Zsolt, Vetési Orsolya, Korpos István, Szakács Izabella și de tinerii voluntari rromi ai Asociației „Divers”, coordonată de Koreck Maria.

³⁴ Rudi Moca, Sorin-Aurel Sandu, Mădălin Mandin, Dragoș Dumitru, Marcel Costea ș.a. - actori, dar și actrițele Oana Rusu, Doinița Oancea, Vera Lingurar, Zita Moldovan, Alina Șerban, Mihaela Drăgan ș.a.

³⁵ v. filmele despre realitățile rrome, ca: Adrian Mihai [SUA], *E biagoesqo drom (The Endless Path)*”, **film video** cu durata a 109 minute despre rromii din România, lansat la București în august 2001. Între intervievați: Vasile Ionescu, Nicolae Păun, Florin Cioabă, Mădălin Voicu, Péter Kovács Eckstein, Dan Oprescu, Viorel Achim, Gheorghe Sarău, Delia Grigore, Aida Dimu, Rupert Wolfe Murray, Luminița Mihai Cioabă, Ana Oprișan, Carmen State, Doru Buscu, Mircea Toma, Adrian Ursu, Ion Mihaiu, Prințesa Ana, Gianina Mihaiu; **2005: Filmul documentar** *Mămăliga te așteaptă*, realizat de regizorul Laurențiu Calciu și de producătorul Rupert Wolfe Murray, este prezentat cu concursul Ambasadei Marii Britanii la București, în data de 20 ian. 2005, la Uzinexport Hall (Citibank). Vorbitori: Ambasadorul Marii Britanii (Excelența Sa, dl. Quinton Quayle), regizorul (Laurențiu Calciu), producătorul filmului (Rupert Wolfe Murray) și prof. Gheorghe Sarău, care face prezentarea filmului, *De ce „Mămăliga te așteaptă?”*. În **2006**, un alt **film documentar**, realizat la inițiativa Luminiței Cioabă-Mihai, cu mărturii ale rromilor supraviețuitori ai deportărilor la Bug, în Transnistria, a fost lansat în data de 6 octombrie 2006 (la Hotelul “Împăratul Romanilor” din Sibiu), alături de cartea autoarei, rezultată din înregistrările video, *Romane asva. Lacrimi rome* (București, RO Media, 276 p.), redactată de Gheorghe Sarău (limba rromani) și de Maria Sarău (limba română); **2006**: lucrarea *Dureri ascunse* (București: Asociația pentru Dialog și Educație Civică, 82 p. + CD) a fost realizată de Michelle Kelso și de Ana-Maria Popa după un **film documentar** de Michelle Kelso despre persecuția rromilor din România în timpul deportărilor, în intervalul 1942-1943; v. și **filmul documentar** (pe DVD, 52 minute), *Me sem baxtalo? Sunt norocos?*, coordonat de Cristina Hurdubaia, avându-i regizori pe Tudor Giurgiu și Oana Giurgiu. La realizarea filmului - apărut în **2008** în contextul *Campaniei S.P.E.R. [Stop Prejudcăților despre Etnia rromă*. O campanie implementată de Secretariatul General al Guvernului și de Agenția Națională pentru rromi, prin fonduri Phare] – au mai contribuit: sociologul Vasile Burtea (consultantul filmului), Nicu Dumitru și Toma Peiu (reporteri), Mihai Tănase și Adrian Calev (imagine), Andrei Dăscălescu (sunet), Silviu Marianciuc (editor), Shukar Collective (muzica). Producția: Hai Hui Entertainment). Tema **holocaustului** este tratată în filmul *„Sostar na rovas?”*, realizat și prezentat de „Amare Rromentza” în Aula Universității din București (în data de 8 dec. **2009**, orele 16,00-18,30), ocazie cu care au vorbit despre film și holocaust: Vasile Ionescu, Gheorghe Sarău, Adrian Nicolae Furtună, Alexandru Florian, Delia Grigore, Florin Manole, Mihai Neacșu.

³⁶ În ziua de 6 februarie **1639**, la Claudiopolis (Cluj Napoca) sunt incluse, de către un autor anonim, două cântece rrome cu text în limba rromani și partituri, în manuscrisul unei culegeri de cântece din epocă, concepută de Matthias Seregély între 1634-1642, ce avea să fie preluat, îmbogățit și definitivat de către Ioan Căianu (n. 1629/1630–m.1687), consacrat sub denumirea “Codex Caioni”, de care acesta s-a ocupat în perioada 1652-1671. Manuscrisul s-a păstrat în Biblioteca Mănăstirii franciscane de la Șumuleu Ciuc din sec. al XVII-lea și până, probabil, în jurul anului 1913 (dacă se iau în calcul unele ștampile ale locului de păstrare aplicate pe unele pagini), când este dus la Cluj Napoca. De aici, probabil din vara anului 1944 “sau cel târziu în 1948”– după cum ne arată Saviana Diamandi și Agnes Papp, îngrijitoarele ediției *Codex Caioni* (1993, București, p. 15) – este readus de către călugării franciscani la Șumuleu Ciuc și ascuns, crezându-se, ulterior, că s-a pierdut. Este redescoperit în zidul trapezei Mănăstirii franciscane din Șumuleu Ciuc, la 11 aprilie 1985, de către muzeografa Elisabeta Muckenhaupt și de directorul Muzeului Județean Harghita, apoi este adus la Biblioteca Centrală de Stat, la București, unde este recondiționat până în anul 1986. Saviana Diamandi (care ne-a suspus atenției, în anul 1992, aceste două cântece rrome de pe folia 75 (nr. 143, p. 269), spre descifrarea textului rrom) avea să-și încheie analiza rromă a manuscrisului și documentarea în legătură cu acesta la începutul anului 1989. Tipărirea, în 3 volume, s-a realizat în anul 1993, la București (Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România – MTA Zenetudományi Intézet Budapesta, *Codex Caioni*. Saeculi XVII (facsimile), București, 1993, Musicalia Danubiana, vol. 14 a, 548 p.), respectiv la Budapesta (vol. 14 b, 1 și 2, cu transcripțiile).

³⁷ Constantin Gheorghe Angheluță publică, în **1991**, *Balada românilor și balada țiganilor* (București: [f. ed.], 74 p.), în care acordeonistul și interpretul rrom de muzică lăutărească își inserează propriile versuri ale unor cântece compuse și interpretate de el. În anul **1996**, muzicologul Viorel Cosma publică, în colecția „Destine”, ediția a 2-a, revizuită și adăugită, a lucrării sale, *Lăutarii de ieri și de azi* (București: Editura Du Style, 384 p.), iar Cristian Obrejan și Gheorghe Dobre tipăresc, în anul **1999**, la Slobozia, lucrarea *Ion Albeșteanu. Un mare artist*, cu concursul Fundației ”Pod peste suflete”. În același an, Gheorghe Sarău editează în revista „Asul de treflă”, *Cântece în limba rromani: Kas trebal bori parni. Arakhlem la p-i ulica* (nr. 80, anul VII (**1999**), p.32). În scop didactic, Gheorghe Sarău a editat, în anul **2000**, culegerea de cântece rrome, *E maj kamle rromane gilă. Cele mai iubite cântece rrome. The Most Beloved Romany Songs* (Brașov: Orientul Latin, 186 p.; selecția, redactarea în limba rromani, traducerea, Notele și Cuvântul înainte aparțin lect. univ. dr. Gheorghe Sarău, iar notațiile și adaptările muzicale prof. Aurică Mustățea și prof. Daniela T. [Tudorancescu] Grigore, ambii de la Liceul de Muzică “Dinu Lipatti” din București. Ilustrații: Loredana Dan. Ediție bilingvă, rromani-română; finanțator: C.R.C.R. Cluj Napoca). O contribuție importantă este cea a cercetătoarei Speranța Rădulescu, care, în anul **2004**, își tipărește cartea de interviuri cu lăutari rromi, *Taifasuri despre muzica țigănească - Chats about Gypsy Music* (București: Editura Paideia, 256 p.).

³⁸ În anul **1999**, solista rromă Elena Pascu își editează discul, *Țiganii din Balcani* (Compact-Disc cu melodii rrome interpretate în limba rromani), probabil, primul de acest gen apărut în perioada postdecembristă. La rândul său, Gheorghe Sarău înregistrează, în scop didactic, la Timișoara, în noiembrie **2004**, *13 dintre cele mai frumoase cântece rrome*, cântate de acesta, cu acompaniamentul Formației “Purane gilă” din Timișoara. Cântecele au fost postate online pe www.edu.ro în secțiunea rezervată învățământului în limbile minorităților naționale, www.edu.ro/invrrom_b51.htm, iar unele dintre ele au fost transmise de Radio Timișoara, în Emisiunea în limba rromani, în 5 dec. 2004, orele 18,00 (*Duj, duj, duj*), în 15 nov. 2004, orele 18,00 (*And-o vurdon și Si la kale bal*, în 22 nov. 2004, orele 18,00 (Nane còxa) ș.a.

Bibliografie

- SARĂU, Gheorghe **2012**, *Cronica rromă (1990-2011)*. Ediția I, București: Editura Universității din București, 274 p., ISBN 978-606-16-0091-5.
- SARĂU, Gheorghe **2010**, *Bibliografie selectivă privind rromii (1990-2009)*, Cluj Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale [ca nr. 28 al publicației „Studii de atelier. Cercetarea minorităților naționale din România”], p. 5-28, ISSN 1844- 5489.
- SARĂU, Gheorghe **2008**, *Rromii. Incursiune în istoria și limba lor*, București: Editura Sigma, 206 p. [Colecția Biblioteca Rromă, nr. 7].
- SARĂU, Gheorghe [**1983-1989**], *Rromii lumii [1054-1989]*. Cartotecă realizată pe fișe pentru uz personal.

F	B	C (T O F)	F P O /	Ș / E	Mijloacele de comunicare (MC)				Instituții și produse culturale (IPC)	A d	JDLT							
					a. CA = Comu nicare a alertă	b. M m = Mass – media												
					T e l c l a s i c M o r s e C i f r u T x F x T e l m o b i l S M S	Int eru l - e- ma il - me ss - e- gro ups - ca me re we b - fac ebo ok - pag ini we b	Audio- vizual		Publicații (P)				M	T	F	F M - T C M	P E	Justiție - Depoziți i în limba maternă - Legislați e în / tradusă în limba maternă - Translat ori / traducăt ori și translații / traduceri în / din limba maternă
				R T V (e mi si un i la ra di o și la tel ev izi un e)			Af ișe / Îns cri sur i (A /Î) BP - ba ner e, pa no uri pu bli cit are , zo om etc) ins cri pți on ări	R e v i s t e R	Z i v a r e Z	B i r o - ș u r i B	Pli ant e etc. Pl							

Tabel 1

F – familie

B – biserică (rugăciuni, cărți, reviste, slujbă în limba maternă, întâlniri confesionale, campanii etc.)

C – comunitate (T = tradiții, O = obiceiuri, F = folclor)

FPO – factorul politic și obștesc rrom

Ș / E – școala / educație

MC - Mijloacele de comunicare

CA - Comunicarea alertă: Telefonul (Tel, Morse, telex, fax, tel. mobil, SMS etc.) și Internetul (e- mail, mess, e-groups, camere web, facebook, pagini web);

M-m (Mass-media):

Audio-vizual

R – emisiuni de radio în limba maternă

TV – emisiuni TV în limba maternă

Afișe/înscrisuri/bannere/panouri publicitare/zoom/inscripționări

P – publicații (R = reviste, Z = ziare, B = broșuri, Pl = pliante; “fluturași”)

IPC - Instituții și produse culturale

PE – Producție editorială (= cultura scrisă) în limba rromani pentru valorificarea și valorizarea creației literare culte și populare: poezie, proză, teatru, alte producții artistice de sorginte cultă și populară, cercetări bibliografice, de arhivă pentru toate domeniile culturale rome

M – Muzeul rromilor și secții cu prezentare în limba rromani

T –Teatru (instituția) și piese de teatru în limba rromani

F – Filme în limba rromani și traduceri în limba rromani ale unor producții cinematografice

FM – TMC - Folclor muzical și texte muzicale culte în rromani, repertoriu vocal în limba rromani (în spectacole și ca DVD, CD, casete audio și video)

Ad – funcționari vorbitori ai limbii materne/ prezentarea de cereri / scrisori în limba maternă etc.

JDLT – Justiție - Depoziții în limba maternă - Legislație în / tradusă în limba maternă – Translatori /traducători și translații / traduceri în / din limba maternă

